लार्ड डाल्हौसी हे हार्डिंग यांच्या मार्गे सन १८४८ साली हिंदुस्थानांत गव्हरनर जनरल होऊन आले. हे हिंदुस्थानाचा कारभार आठ वर्षे करून ह्या देशांत आपलें नांव वाईट गोष्टीनें ह्मणा-अगर चांगल्या गोष्टीनें ह्मणा—आह्मांला तर वाटतें दोन्ही गोष्टींनी -चिरकाळ ठेवुन सन१८५६सालीं मार्च महिन्यात परत स्वदेशीं निघून गेले. या आठ वर्षांत लार्ड डालहौसीचें सर्व वर्तन, वाचकांस कदाचित् खोटें वाटेल— एकाच विचारास अनुसरून होतें असें इतिहासकार ह्मणतात. तो विचार हा—आपली प्रजा सुखी कशी होईल? आणि आह्मांस वाटतें हें बरेंच खरें असावें कारण हिंदुस्थानचें सुख व भरभराटी हाच इंग्लंड देशाचा उत्कर्ष असें ते समजत होते. पण ही भरभराटी आणण्यासाठीं लार्ड साहेबांनी जे उपाय योजिले, ते सर्व योग्य होते असें कोण ह्मणेल?

लार्ड साहेबांचें मत असें होतें की, हिंदुस्थान सुखी होण्यास एकच उपाय आहे. तो हा कीं, हिंदुस्थानांत सर्व ठिकाणीं इंग्लंडचें राज्य, इंग्लंडचे कायदे, इंग्लंडच्या रीतिभाती, इंग्लंदांतील विद्या व कलाकौशल्य, इंग्लंडाची सुधारणा ह्या सर्व गोष्टी असल्या पाहिजेत; आणि ह्या सर्व गोष्टी होण्यास जे जे उपाय अवश्य होते, ते ते सर्व त्यांनीं अगदीं मनापासून केले यांत संशय नाहीं.

लार्ड डालहौसी हे हिंदुस्थानांत गव्हरनर जनरलच्या कामावर येऊन हजर झाल्यानंतर दुसऱ्या वर्षी ह्मणजे सन १८४९साली इंग्रजाचें शीक लोकाशीं दुसरें व शेवटचें युद्ध सुरू झालें हें युद्ध जुंपण्याचें कारण, व त्या सतलज नदीच्या कांठी रामनगर व चिलियनवाला या

दोन ठिकाणीं झालेल्या त्या भयंकर लढाया यांची सर्व हकीकत हिंदुस्थानचा इतिहास जाणणारांस माहीत असेलच. शीक लोकांचे फौजेनें मोठ्या निकरानें व शौर्यानें युद्ध केलें, त्यांत इंग्रजांच्या फौजेचा पुष्कळ नाश करून आपण शूरांचे बच्चे आहोंत असें इंग्रजांस पूर्णपणें दाखविलें. परंतु अखेरीस नेहमींप्रमाणें, इंग्रजांचें युद्धकौशल्य व शौर्य विशेष असल्यामुळें, त्यांचाच जय झाला. युद्ध सुरू झाल्यापासून दोन महिन्यांच्या आंतच (मार्च सन १८४९ इसवी) पंजाबप्रांत हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्याचा एक भाग होऊन राहिला; आणि तेथल्या सिंहाचा बच्चा— रणजितसिंगाचा मुलगा धुलिपशिंग— आपल्या वाडवडिलांचा धर्म व वाडवडिलांचा देश सोडून इंग्लंडांतील एक मोठा जमीनदार व रहिवासी सरदार होऊन बसला.

या प्रकारें लार्ड डालहौसीच्या कारकीर्दीत वायव्येकडील इंग्लिश राज्याची सीमा वाढली. इतकेंच नाहीं तर, ईशान्येसही नवीन मुलूख इंग्लिशांस मिळाला. ज्या सालीं पंजाब प्रांत जिंकून घेतला, त्याच सालीं ब्रह्मी लोकांशीं दुसरें युद्ध होऊन त्यांचा पेगू हा प्रांत इंग्लिशांस मिळाला.

आमच्या वाचकांस माहीत असेलच कीं, ब्रह्मदेशाच्या मार्गानें कधींही कोणी परशत्रु हिंदुस्थानावर आलेला नाहीं. नेहमीं आपले शत्रु वायव्य दिशेकडून आले. आपण आर्यलोकांनीं सुद्धां हिंदुकुश पर्वताच्या पलीकडून मध्य एशियांतून एथें येऊन, व एतद्देशीय लोकांस जिंकून या देशीं वस्ती केली; आणि या हिंदुस्थान देशास आर्यभूमी हें नांव दिलें. शिकंदर बादशहा (म्यासिडोनियाचा आलेक्-

झांडर धि ग्रेट) ही याच मार्गानें येऊन पोरस राजावरा-बर लढला. मुसलमानांनींही याच मार्गानें हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या. तेव्हां आपणावर शत्रु कदाचित् आलाच तर याच मार्गानें येणार, असें इंग्लिशांस वाटूं लागलें. सर्व एशियाखंडांत इंग्लिशांस पुरा पडणारा शत्रु कोणी नव्हता हें तर खरेंच, परंतु अलीकडेस त्यांना पुरा पडणारा असा नवीन शत्रु या खंडांत निर्माण झाला. रशिया हा देश चमत्कारिक आहे. तो अर्धा युरोपांतील; अर्धा एशियांतील असा आहे. त्या देशच्या राजाचें लक्ष्य फार दिवसांपासून एशिया खंडांत आपल्या राज्याचा पसारा व्हावा इकडेस लागलें होतें. या रशियन लोकांचीच फक्त इंग्रजांस कायती भीति होती. हे लोक हिंदुस्थानावर आलेच तर अफगाणिस्थानांतून बोलन व खैबरपास यांमधून येणार. दुसरा त्यांस येण्यास मार्गच नाहीं म्हणून ज्या वेळीं शीक लोक जिंकले जाऊन सर्व पंजाब प्रांत हस्तगत झाला व पेशावर ही इंग्लिशराज्याची सरहद्द झाली त्यावेळी त्यांची बाहेरच्या हद्दीच्या संबंधानें बरीच तृप्ति झाली. त्यांस असें वाटलें कीं, आपल्या भयंकर शत्रूपासून आतां आपणास काडीमात्र सुद्धां भीति नाहीं. कारण हिंदुस्थानावर येण्यास रशियन लोकांस प्रथम अफगाणी लोकांना आपलेसे केले पाहिजेत. मग बोलनपासमधून त्यांस वर यावें लागणार—मुसलमान व रशियन लोकांचें तर जन्मापासुन हाडवैर आहे— तेव्हां मध्यंतरीं काबूलचें राज्य आपल्या व रशियनांच्या आड आहे; हें एक बरेंच झालें आहे. बोलनपासावर बंदोबस्त केला तर, त्यामधून रशियनांसारख्या प्रबळ शत्रूंसही येणें अशक्य आहे.

रशियन लोकांची भीति समूळ नाहींशी करण्यास इंग्रजसरकारास आणखी एक युक्ति सुचली. हिंदुस्थानाचा नकाशा हातांत घेऊन लार्ड डालहौसी पाहूं लागले, तों सभोंवारचे सीमेची तांबडी रेघ ढळढळीतपणें पेशावरापासून खालीं पश्चिम किनाऱ्यावरून थेट रामेश्वरापर्यंत; व तेथून कारोमांडलचे किनाऱ्यानें ब्रह्मराज्यांतील पेगू प्रांतापर्यंत लागून गेलेली पाहून त्यांस संतोष झाला. तरी या सीमेंतील सर्व विस्तीर्ण प्रदेशांत जिकडे तिकडे एकच तांबडा रंग नव्हता. लहान लहान ठिकाणी कोठें हिरवा, कोठें पिंवळा, कोठें निळा असे निरनिराळे रंग त्यांनीं पाहिले. तांबड्या रंगाच्या व्यतिरिक्त अन्य रंगानें मंडित जे प्रांत ते जुलूम व राज्यसंबंधीं अव्यवस्था यांचें माहेरघरच आहेत, असें डालहौसी साहेबांना वाटत असे.

हीं निराळ्या रंगांचीं एतद्देशीय राज्यें आपल्या राज्यांत राहूं दिलीं, तर समयवशात् तीं आपल्या नुकसानीस कारण होतील -परशत्रूस हीं राज्यें प्रसंगीं फितविण्यास सांपडतील; आणि आपण बाहेर शत्रूशीं लढत असतां, या राज्यांपासून आपल्यास तिळमात्रही मदत न होतां उलटा आपल्या घरांत बंडावा होण्यास तीं कारणीभूत होतील. दुसरें—हीं राज्यें एतद्देशीय लोकांच्या अमलाखालीं असल्यानें त्यांतील प्रजेस नेहमीं दुःख भोगावें लागत असतें. आपल्या अमलाखालीं हिंदुस्थानचे लोक सर्व प्रकारच्या सुखांचा अनुभव घेतात; तें सुख एतद्देशीय राजाच्या प्रजेस मिळत नाहीं; असें लार्ड डालहौसीनें मनांत आणून निराळे रंग जितके धुऊन टाकितां येतील तितके धुऊन टाकून त्या ठिकाणीं तांबड्या रंगाचीं शोभा, आणि इंग्रजी

कायद्यांचा अंमल हीं आणण्याचा निश्चय केला; आणि तो निश्चय लार्ड साहेबांनीं बऱ्याच प्रकारें तडीस नेला. पण आमच्या सुदैवानें एतद्देशीय राजे हे इंग्रजी राज्याच्या बळकटीस कारण आहेत, किंवा धोक्यास कारण आहेत याजबद्दल थोडक्याच दिवसांत चांगला निर्णय झाला ह्मणून बरें झालें.

डालहौसी साहेबांच्या मनानें जें एकदां घेतलें तें घेतलेंच. मग त्याप्रमाणें करण्यास त्यांनीं कंबर बांधली.— कंबर बांधली पण तरवार उपसली नाहीं.—कारण त्या कामांत तरवारीचें कांहीं कारण नव्हतें. डालहौसीसाहेब हिंदुस्थानांत आले त्यावेळीं इंग्लिशांची शक्ति एवढी होती कीं, कोणतेंही एतद्देशीय राज्य त्यांच्याशीं सामना करण्यास समर्थ नव्हतें. इंग्लिशांच्या शस्त्रांप्रमाणें त्यांजपाशीं शस्त्रें नव्हतीं. इंग्लिशांशीं अनेक वेळां संग्राम करून इंग्लिशांचा प्रताप त्यांनीं पूर्णपणें पूर्वींच जाणला होता; व पूर्वींच त्यांनीं लढाईचा राजीनामा देऊन आपल्या तरवारी म्यानांत घट्ट घालून ठेविल्या होत्या. लार्ड डालहौसीसाहेबांनीं लढाई करून एतद्देशीय राज्यें कमी करण्याचें मनांत आणिलें असतें, तर तीं सर्व घेण्यास त्यांस फार वेळ लागला नसता पण लार्ड डालहौसीस असें करितां येईना. कारण जेव्हां आमचे एतद्देशीय राजे इंग्रजांच्या प्रतापामुळें हतवीर्य होऊन ईस्टइंडिया कंपनी हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व पावती झाली; त्यावेळीं त्या राजांस त्यांच्या प्रतापी व सार्वभौम प्रभूकडून एक अभयवचन मिळालें. "तुह्मी जावत्काल इंग्रजबहादूर यांचे कह्यांत व मदतींत निरंतर संतोषानें रहाल तावत्कालपर्यंत इंग्रजबहादूर असा

करार करीत आहेत कीं,—तुमच्या मुलखास कोणी मुलखांतील व बाहेरील उपद्रव किंवा आगळीक करून इजा देऊं लागल्यास इंग्रजसरकारांतून मुलखाचा बचाव होईल.— व तावत्काल तुह्मी आपल्या मुलुखाचें राज्य तुह्मी व तुमचे फरजंद, व वारीस व कायम मुक्काम यांणीं सदोदित करीत असावें" एवढें अभय मिळाल्यानंतर आमचे राजे निर्धास्त झाले. कारण त्यांना ठाऊक होतें कीं, वचन देणारे हे इंग्रज आहेत. त्यांचें वचन कल्पांतींही ढळणार नाहीं.

लार्ड डालहैसी आल्यानंतर एक वर्षाच्या आंतच त्याहीं दोन मोठे प्रांत घेऊन आपल्या मुलुखास जोडले. ह्मणून आमचे राजे भ्याले नाहीत, किंवा असंतुष्ट झाले नाहींत. पंजाब घेतला तें ठीकच केलें सर्व शीक लोक तहाच्या विरुद्ध इंग्रजांशीं युद्धास उठले. इंग्रजांनीं त्यांच्याशीं युद्ध केलें, त्यांस जिंकिलें, त्यांचा प्रांत घेतला, यांत कांही गैर झालें नाहीं. ज्या ज्या वेळा इंग्लिशांनीं या देशांतील राज्यें तरवारीनें घेतलीं त्या त्या वेळीं लोकांस किंवा, इतर राजास त्याबद्दल फारसें वाईट वाटलें नसावें. कारण समरंगणांत जिंकलें जाऊन राज्यपदास मुकणें हें आमच्या देशांतील राजांचे अगदीं आंगवळणी पडलें होतें.

भाग १४.

परंतु लार्ड डालहौसी साहेबानें हिंदुस्थानांत गव्हरनर जनरलच्या जागी येऊन दाखल होताच सातारच्या राज्याच्या दत्तक प्रकरणाचा जो निकाल केला, तो पाहून मात्र एतद्देशीय सर्व राजेरजवाडे बऱ्याच अंशी गलबलून गेले. राजेरजवाड्यांनीं दत्तक घेण्याच्या कामांत कंपनी सरकारानें मोठा घोंटाळा करून टाकिला होता. सर्व ठिकाणीं एकच नियम करून ठेविला नव्हता. इसवी सन १८२७ सालांत दौलतराव शिंदे मरण पावले. त्यावेळीं त्यांस पुत्रसंतान नव्हतें. त्यांनी जिवंत असतां दत्तक घेतला नव्हता, किंवा आपल्या मागें दत्तक घेण्याविषयीं आज्ञाही लिहून ठेविली नव्हती, तरी कंपनी सरकारानें त्यांची पत्नी श्रीमंत बायजाबाईसाहेब यांजला दत्तक घेण्याची परवानगी दिली; आणि दौलतरावाच्या मागें ग्वाल्हेरीस जनकोजीराव शिंदे हे राजे झाले. त्याचप्रमाणें होळकरांच्या घराण्यांत इंग्रजसरकारच्या अनुमतानें दत्तक झाले. कदाचित् कोणी ह्मणतील कीं, "शिंदे व होळकर यांचीं राज्यें बऱ्याच अंशीं स्वतंत्र होतीं, हे इंग्रजांशीं स्वतंत्र लढत होते, हे मूळचे पेशव्यांचे सरदार, तरी ते पेशवाई असतांच पेशव्यापासून स्वतंत्र झाले होते. इंग्रजांचे त्यांच्यांशीं स्वतंत्र तह होते ह्मणून इंग्लिशांनीं रणांत पेशवाई जिंकून घेतली त्यावेळीं शिंदे व होळकर हे सांगलीकर, मिरजकर, तासगांवकर, जमखंडीकर यांप्रमाणें इंग्लिशांचे ताबेदार सरदार होऊन राहिले नाहींत. ते इंग्लिशांचे बरोबरीचे दोस्त होते ह्मणून त्यांस दत्तक घेण्याची परवानगी देणें इंग्लिशांस जरूर होतें."

परंतु मुंबई इलाख्यांतच कंपनी सरकारानें पेशवाई मोडल्यानंतर पेशव्यांच्या सरदारांस वेळोवेळीं दत्तक घेऊं दिल्याचें दिसून येतें. पंतसचीव, पंतप्रतिनिधि, फलटणचे निंबाळकर, जतचे डफळे या सर्व घराण्यांत दत्तक झाले आहेत. कुलाब्याच्या आंग्र्यास मात्र दत्तक घेऊं दिला नाहीं याचें कारण असें दिसून येतें कीं, ज्यावेळीं त्या गादीचे मालक मरण पावले, त्या वेळीं त्यास औरसपुत्र होता तो पुढें लवकरच मरण पावला. मग त्या मुलाच्या आईस दत्तक घेण्याची परवानगी घेऊं न देतां कुलाबा हें सन १८४१ सालीं खालसा केलें. अशा प्रकारें या दत्तकाच्या कामांत मोठा घोंटाळा करून टाकला होता. कोणास दत्तक घेऊं द्यावें. आणि कोणास दत्तक घेऊं देऊं नये, कोणत्या कारणावरून घेऊं द्यावा, व कोणत्या कारणावरून घेऊं देऊं नये यांविषयीं कांहींच नियम नव्हता. कुलाब्याच्या आंग्र्याच्या प्रकरणांत लार्ड ऑक्लंड हे गव्हरनर जनरल होते. त्यांनीं एक साधारण नियम लिहून ठेविला होता. "न्यायास व लौकिकास अनुसरून जर एकादा प्रांत किंवा, उत्पन्न मिळत असेल तर कंपनीनें तें घेण्यास कधीं मागें पुढें पाहूं नये. परंतु कायम असलेले हक्क कोणत्याही प्रकारें बुडवून असा आपला फायदा करून घेऊं नये." साताऱ्याच्या प्रकरणांत लार्ड डालहौसीनें या मतावर कडी चढविली.

शहाजी महाराज भोसले हे प्रतापसिंह महाराज यांस फितुरीच्या आरोपावरून गादीवरून काढून टाकिल्यानंतर साताऱ्याच्या गादीवर आरूढले. ते इसवी सन १८४८ च्या एप्रील महिन्याच्या ५ व्या तारखेस कैलासवासी झाले.

मरणाच्या पूर्वी तीन दिवस महाराजांनीं दत्तक घेण्याबद्दल परवानगी मिळण्याविषयीं सरकारांत रेसिडेन्ट साहेबांच्या मार्फत यादी पाठविली होती.—परंतु महाराजांची प्रकृति अत्यावस्थ झाल्यामुळें सरकारांतून जबाब येण्यापूर्वीच महाराजांनीं तारीख ५ एप्रील रोजीं सकाळीं दहा वाजतां एका सरकारी कामगाराच्या समक्ष यथाविधि दत्तक समारंभ करून आपल्या कुळांतील एक मुलगा दत्तक घेतला. पुढें सुमारें दोन तीन तासांनीं महाराजांचें प्राणोत्क्रमण झालें. या समयीं रेसिडेन्टसाहेब साताऱ्यांत नव्हते, ते आल्यावर महाराज वारल्याची व त्यांहीं मरणाचे पूर्वी दत्तक घेतल्याबद्दल सर्व हकीकत मुंबई सरकारांत कळविली. त्यावेळीं मुंबईचे गव्हर्नर सर जार्ज क्लार्क हे होते. त्यांनीं साताऱ्याच्या घराण्याशीं इंग्रज सरकारचे सन १८१९ व सन १८३९ इ. सालांत झालेले तहनामे वाचून पाहून दत्तक कबूल करावा असें आपलें मत लिहून पाठविलें. पण त्यांचे दोन कौंसलदार यांनीं आपलें मत त्यांचे विरुद्ध दिलें. सर जार्ज क्लार्क पुढें लागलेच बदलून त्यांच्या जागीं लार्ड फाक्लंद हे मुंबईस गव्हरनर आले. त्यांचें सुद्धां मत दोघां कौंसलदारांप्रमाणें साताराचें राज्य खालसा करावें असेंच पडलें. मग हे सर्व कागद सन १८४८ च्या आगष्ट महिन्यांत कलकत्त्यास डालहौसी साहेबांकडे गेले. लार्ड डालहौसीस हिंदुस्थानांत येऊन त्या वेळीं पुरें वर्ष सुद्धां लोटलें नव्हतें. तोंच एतद्देशीय राज्यांवर कंपनी सरकारानें कोणत्या प्रकारची दृष्टी ठेवण्याची याजबद्दल त्यांचा निश्चय झाला होता. लार्ड ऑक्लंड यांनीं कुलाब्याचे प्रकरणीं जें आपलें मत लिहून ठेविलें होतें तें तर त्यांस

सोडा आणि कबूल होतेंच. पण लार्ड डालहौसीनीं आणखी, दुसरें एक आपलें मत लिहून ठेविलें. या सातारच्या प्रकरणांत बोर्ड आफ डायरेक्टरास जो त्यांनीं रिपोर्ट केला त्यांत ते असें लिहितात.—"दत्तक प्रकरणीं आह्मीं एक अमुकच नियम असावा असें जरी ह्मणत नाहीं, तरी आमचा अभिप्राय असा आहे कीं, ज्या ज्या प्रसंगीं औरस वारीस नसतील, त्या त्या प्रसंगीं सरकारानें दत्तक घेण्यास परवानगी कधीं न देतां तें राज्य किंवा संस्थान एकदम खालसा करावें. एखादेसमयीं कांहीं विशेष राजकीय कारणानें कोणा राजास दत्तक घेऊं देणें योग्य दिसल्यास त्याजबद्दल स्वतंत्र विचार करितां येईल. परंतु साधारण नियम असा असावा कीं, कोणासही दत्तक घेण्याची परवानगी देऊं नये"—बोर्ड आफ डायरेक्टरांपैकीं बरेच लोकांस लार्ड डालहौसीचें मत योग्य दिसलें, व त्यांनीं साताऱ्याचें राज्य खालसा समजावें असा हुकूम पाठविला. हा अन्यायाचा व जुलुमाचा प्रकार बोर्ड आफ डायरेक्टरांपैकीं कांहीं सभासदांस व पार्लमेन्ट सभेच्या कित्येक सभासदांस न आवडून त्यांनीं हा हुकूम रद्द करावा, ह्मणून पुष्कळ यत्न केला, परंतु तें सर्व व्यर्थ झालें. बहुमतें जो ठराव झाला तोच कायम राहिला तहामध्यें "वंशपरंपरा चिरकाल राज्य चालवूं" असें जरी लिहिलें होतें, तरी तें आमचे हतभाग्य राजेरजवाड्यांच्या कांहीं उपयोगास आलें नाहीं. 'वंशपरंपरा' याचा लार्ड डालहौसीनें "सरळ औरस संतती" असा अर्थ केला. असा अर्थ मुसलमानींत कधीं झालेला नव्हता. ह्मणून सर्व राजेरजवाडे हवालदील व चकित होऊन गेले. बादशाही अमलांत एतद्दे-

शीय राजांस दत्तक घेणें झाल्यास दिल्लीस परवानगी मागावी लागत असे, खरी, पण ती दिली नाहीं असें कधींच झालें नव्हतें. या परवानगीबद्दल त्यांस मोठा नजराणा द्यावा लागत असे. परंतु नजराणा द्यावा लागला तरी परवानगी मिळत असे. त्या काळीं राज्य "खालसा" हा शब्द कोणासच माहीत नव्हता. हा इंग्रजी राज्यांत आमच्या लोकांस प्रथमतांच ठाऊक झाला.

या साताऱ्याच्या ठरावांत लार्ड डालहौसीनें "खालसा करण्याचें" जें भयंकर मत लिहून ठेविलें त्याचा अनुभव लवकरच आला. इसवी सन १८५३ साली दिसेंबर महिन्याच्या सुमारास नागपुरचे राजे रघोजीराव भोंसले हे मरण पावले. त्यांस औरस संतती नव्हती, व जिवंत असता त्यांणी कोणी दत्तकही घेतला नव्हता. आपलें एवढें राज्य सरकार एकदम खालसा करील असें रघोजीस कधीं वाटलें नसावें. शिंदे, होळकर यांस जसे त्यांच्या मागें दत्तक घेऊं दिले, व त्यांचीं राज्यें कायम राहिलीं; तसेंच हें आपलें राज्यही कायम राहील असें त्या बिचाऱ्यास वाटलें असावें. रघोजी भोंसले वारल्यानंतर गादीस कोणी वारस उभा राहिला नाहीं. राणींनीं मागें कोणी दत्तकही घेतला नाहीं. इतक्या गोष्टी अनुकूल होत्या. मग काय पाहिजे ! लार्ड डालहौसी साहेबानें नागपुरचें राज्य खालसा आहे ह्मणून एकदम ठराव केला.

हा ठराव ऐकतांच रघोजीच्या बायका घाबरून गेल्या. त्या बिचाऱ्यांस "खालसा" ह्मणजे काय हें देखील कळेना. पण जेव्हां कां सरकारचे कामगार येऊन वाड्यांतील हत्ती, घोडे, भांडीकुंडी, दागदागिने, जडजवाहीर

वगैरे झाडून सर्व चीजवस्त उचलून घेऊन गेले, तेव्हां त्यांचे डोळे उघडले. त्यांस इंग्रज सरकारानें पेनशन करून दिलें. परंतु काय उपयोग! त्यांच्या मागें नागपूरकर भोंसले या प्रसिद्ध घराण्याची नक्कल होणार. म्हणून त्यांनी दत्तक घेण्याची परवानगी मिळण्याविषयी कलकत्यास अर्ज केले. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. रघोजीची सर्व जिनगी प्रसिद्धपणें लिलावानें विकून टाकली. झांशीचीही अवस्था याचप्रमाणें झाली.

याप्रमाणें लार्ड डालहौसीनें "खालसा" हा पाढा पाठ करून त्या अन्वयेंच ठराव अमलांत आणिला. "खालसा" हा ठराव केवळ राज्यांसच लागू न होतां कोणतीही जहागीरी किंवा, नक्त नेमणूक असली तरी त्यासही खालसाचा ठराव लागू होऊं लागला. इसवी सन १८५१ सालांत प्रसिद्ध बाजीराव पेशवे हे ब्रह्मवर्ती मृत्यु पावले. त्यांस नानासाहेब हे दत्तक पुत्र होते. परंतु बाजीरावाच्या मागें त्याची वर्षाची आठ लाखाची नेमणूक नानासाहेबांस सरकारानें न चालवितां एकदम ती खालसा केली. त्याचप्रमाणें कर्नाटकचा नवाब व तंजावरचा राजा हे निपुत्र मरण पावले. या घराण्यांची राज्यें पूर्वींच सरकारानें घेतलीं होतीं. परंतु त्यांचें "खानदान" बहुत दिवसांपासून असल्यामुळें सरकारानें "शानशौकती करितां" त्यांस कांहीं नेमणूक करून देऊन ह्या घराण्यांचीं नांवें कायम ठेविलीं होतीं. ती नेमणूक आतां (१८५४–५५ सालीं) लार्ड डालहौसीनें बंद केली.

याप्रमाणें लार्ड डालहौसीनें आपला आवडता ठराव सर्व प्रसंगीं अमलांत आणिला. नवीन राज्य मिळण्याचे

किंवा, आपल्या राज्यांतील एतद्देशीय राज्यें खालसा क-रण्याचे किंवा, इनाम, नेमणुका बंद करण्याचे जे जे सर्व प्रसंग आले ते ते आमच्या लार्ड डालहौसी साहेबांनीं अगदीं व्यर्थ घालविले नाहींत. शेवटीं अयोध्येच्या राजाचें प्रकरण उद्भवलें. याविषयीं सर्व माहिती हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत आहे. ती एथें सांगणें हें आमचें काम नाहीं लार्ड डालहौसीस एतद्देशीय राज्यें मोडून त्या ठिकाणीं ईंग्रजी राज्य व्हावें अशी मोठी इच्छा असे. त्या इच्छेअन्वयें अयोध्येच्या राजास पेनशन देऊन त्याच्या मुलखाचा बंदोबस्त आपल्या हातीं इसवी सन १७५६ सालीं घेतला एथें तर दत्तकाचा संबंध देखील नव्हता. अयोध्येच्या राजाकडून आपल्या राज्याची व्यवस्था नीट होईना; ह्मणून त्याचा मुलूख सरकारानें घेतला. लार्ड साहेबांनीं तर निश्चयच केला होता कीं, कोणत्याही निमित्तानें जर राज्य अगर नेमणूक खालसा करितां आली तर ती करावयाची. त्यांत मागें पुढें, न्याय, अन्याय बिलकूल पाहवयाचें नाहीं. एतद्देशीय राजांनीं आपल्या राज्याचा कारभार कितीही उत्तम रीतीनें चालविलेला असो, तें कांहीं एक मनांत आणावयाचें नाहीं. साताऱ्यास प्रतापसिंह महाराज व त्यानंतर शहाजी महाराज यांनीं आपल्या राज्यांचें काम इतकें उत्कृष्टरीतीनें चालविलें होतें कीं, त्यांचा कित्ता इतर राजेलोकांस घेण्यास योग्य आहे असें मुंबईचे गव्हरनर ह्मणत होते. प्रजा फार संतुष्ट होती. याचप्रमाणें नागपूरच्या राजानें काम अतीच उत्तम केलें. प्रजेस कोणत्याही प्रकारचें दुःख नव्हतें. आपणावर इंग्लिशांचें राज्य असावें असें तेथील लोकांनीं स्वप्नांत सुद्धां

इच्छिलें नसेल. परंतु तें सर्व व्यर्थ गेलें. लार्ड डालहौसीच्या मनानें घेतलें होतें कीं, एतद्देशीय राजे कितीही चांगले असले तरी तेवढ्यावरूनच त्यांचीं राज्यें कायम ठेविणें हें बरोबर नाही. ते एक चांगले असले तरी, त्यांच्या मागून त्यांची मुलें किंवा, दुसरे गादीचे वारीस चांगले कशावरून निपजतील? त्यांच्या राज्यांत आमच्यासारखे उत्तम कायदे आहेत काय? त्यांची व्यवस्था आह्मांसारखी शिस्तवार आहे काय? असें लार्ड डालहौसी ह्मणत असत.

अशा लार्ड डाल्हौसी साहेबांपुढें मुंबई सरकाराकडून आमचे रणधीरराव समशेर बहादर यांच्या दत्तकाचे संबंधीं प्रकरण अभिप्रायासह आलें. वाचकहो, ह्या प्रकरणाचा निकाल कसा बरें व्हावा?

भाग १५.

मुंबई सरकारानें आपल्यास दत्तक घेण्याची परवानगी द्यावी, ह्मणून वरिष्ठाकडे शिफारस केल्याचें वर्तमान रणधीररावास समजलें. त्यावेळीं त्यांस विशेष आनंद झाला नाहीं. कारण आपल्यास दत्तक घेण्यास परवानगी खचितच मिळेल असें त्यांस वाटत असे. परवानगी मिळेल यांत नवल तें काय? ते मनांत ह्मणाले,—" शिंदे, होळकर यांस सरकारानें परवानगी दिलेली नाहीं काय! आणि आमचें घराणें तर इंग्रज सरकाराशी एकनिष्ठेनें वागत आलें; तेव्हां मला परवानगी मिळणार नाहीं असें कधीही होणार नाहीं—" ह्मणून परवानगी देण्याविषयी मुंबई सरकारांतून पुढें लिहून गेल्याचें समजलें त्यावेळी तें व्हावयाचें तसेंच झालें असें मानून त्यांस विशेष आनंद झाला नाहीं. विशेष आनंद न होण्यास आणखी एखादें कांहीं कारण असावें काय? आमच्या मतें एक असावें. परंतु त्याविषयीं आमची खात्री नाहीं. आह्मांस वाटतें, दत्तक घेण्याविषयीं परवानगी महाराजांनीं मोठ्या आनंदानें मागितलेली नसावी. रणधीरराव महाराज यावेळीं जरी पन्नासीजवळ आले होते, तरी त्यांची पुत्र होण्याची आशा अगदीं नाहींशी झाली नसावी. त्यांस वाटलें असावें कीं, अद्यापही जर ईश्वर कृपा करील, तर पुत्र होण्यास काय अडचण आहे! —आणि हें मनुष्यजीवांस अगदीं साहजीक आहे—पुत्रप्राप्तीची आशा सहसा नाहींशी होत नाहीं; आणि यामुळेंच आह्मांस वाटतें या आपल्या देशांत नवरा मेल्यानंतर बायकोस दत्तक घेण्याचे प्रसंग आल्याचीं शेंकडों उदाहरणें आढळतात. दत्तक घेणें ह्मणजे औरस संतती होण्याची

मार्ग अगदीं खुंटला असें कबूल करण्याप्रमाणें होय, किंवा औरस संतती होण्याची आशा समूळ नाहींशी झाली असें मानल्याप्रमाणें होय. आशेनें मनुष्यांस कधी सोडिलें आहे काय? फासाच्या स्तंभावर उभा केलेला गुन्हेगारही मनांत ह्मणत असेल की, नजाणो, अद्यापही माझ्या सुटकेचा हुकुम येऊन मी वांचेन. रणधीररावाची बाबासाहेबांवर पूर्ण मर्जी होती खरी, तरी इतके दिवस त्याही त्यास दत्तक घेण्याचें मनांत आणलें नाही. याचें कारण काय बरें?—वर सांगितलें हेंच असावें-नजाणो, जगदीश कृपा करील आणि अद्यापही मला पुत्र होईल. सेनापतीनें जर आड घेतली नसती तर आह्मास वाटतें हें दत्तक प्रकरण इतक्या लौकर सरकारांत मुळीच गेलें नसतें. तशांत राजेसाहेब अद्यापपर्यंत प्रकृतीनें निकोप होते. इतक्यातच दत्तक घेण्याची खटपट केलीच पाहिजे असें त्यांस वाटत नसे. ह्मणून अशा समयीं दत्तकाविषयीं परवानगी मागणें ही महाराजांस मोठी आनंदाची गोष्ट नव्हती असें वाटतें तेव्हां मागितलेली परवानगी सरकारातून मिळणार असें समजल्यानें त्यांस मोठा आनंद कां व्हावा?

शहरांत मात्र सर्वांस मोठा आनंद झाला; त्यांत सेनापतींच्या घरांत जो आनंद झाला त्यास पारावार नव्हता. त्यांत विशेषेंकरून एका जीवास जो आनंद झाला तो तर खरोखरीच अगदीं अवर्णनीय होय. लग्नाची गोष्ट निघाल्या दिवसापासून त्या कोंवळ्या मनाची काय स्थिति झाली होती, त्याचें वाचकानीं थोडेंसें अनुमान केलेंच असेल. बाबासाहेबांसही वर सांगितलेली बातमी ऐकून अनिर्वाच्य आनंद झाला. आपल्यास राज्यप्राप्ति होणार

यामुळें नव्हे. त्याचा आनंद आणि सुंदरीचा (सेनापती-च्या मुलीचा) आनंद एकाच वर्गातील होता. हीं भावी वधूवरें पुढील अत्युत्तम सुखाचा एव्हांपासूनच आपापल्या मनांत अनुभव घेऊं लागलीं.-तरुणच तीं !- त्यांना या जगांत पदोपदीं दुःख, व पदोपदीं निराशा प्राप्त होत असतात हें कशानें ठाऊक असणार ? मुंबईच्या गव्हरनर साहेबांकडून पुढें लिहून गेल्याचें वर्तमान गांवांत पसरतांच सर्वांच्या मुखीं बाबासाहेब हे आपले महाराज असें झालें. सुंदराबाईस तिच्या मैत्रिणी राणीसाहेब ह्मणून ह्मणूं लागल्या. ह्मणून बाबासाहेब व सुंदराबाई हीं दोघेंही आपल्या मनांत आपणास खरोखर ती अपेक्षित स्थिति प्राप्त झालीच असें समजूं लागलीं. या समयींचें त्या उभयतांच्या परस्पर मनाच्या स्थितीचें काय वर्णन करावें ! वाचकहो, अशाप्रकारचा समय खरोखर नेहमीं अत्युत्तम सुखाचा असतो. जावत्कालपर्यंत कोणतीही अपेक्षित वस्तु अप्राप्त असते तावत्कालपर्यंत ती परम सुखाची असें वाटत असतें, तीच वस्तु एकदां प्राप्त झाली ह्मणजे मग ती तितकी सुखदायक होत नाहीं. आणि हा मनुष्यांच्या मनाचा धर्मच आहे. जोंपर्यंत आपली अपेक्षित वस्तु आपल्यापासून दूर असते तोंपर्यंत तींतील सुख आपल्या कल्पनेच्या स्वाधीन असतें. मग त्या स्थितींतील सुखाची मनानें पाहिजे ती कल्पना करीत असावें. पण जेव्हां कां ती वस्तु आपल्यास प्राप्त होते, तेव्हां मग तींतील खरें सुख काय आहे तें प्रत्यक्ष अनुभवास येतें. तें प्रत्यक्ष अनुभविक सुख पहिल्या कल्पिलेल्या सुखापेक्षां अगदीं निराळें असून परस्परांमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर असतें, हें सांगण्यास नकोच

आतां बाबासाहेबांचें सेनापतीकडे जाणें वारंवार होऊं लागलें. मेजवानी ह्मणा, गाणें ह्मणा, नाच ह्मणा, कांहीं तरी निमित्तानें बाबासाहेबांस सेनापतीच्या घरीं नेहमीं जाण्याचे प्रसंग येत. यावेळीं त्यांची व सुंदराबाईची चांगली दृष्टादृष्ट झाली नाहीं, असें कधीं झालेंच नाहीं. तिचें तें चोरदृष्टीनें हळूच पाहून किंचित् गालातल्यागालांत हसणें व लाजून मर्यादेनें परांत झटकन् जाणें इत्यादि नूतन प्रफुल्लित कमलिनीचा देखावा पाहून आमच्या बाबासाहेबांस विलक्षण आनंद होई. त्याचें वर्णन करणें फार कठीण आहे. या दोघांस उघडपणें जरी एकमेकांशीं बोलण्याचा प्रसंग आला नाहीं, तरी त्याणीं नेत्रपल्लवीनें आपापले हृद्गत विचार परस्परांस कळवीत असावें. ही विरहव्यथित जोडप्यांची नेत्रपल्लवी अजाणत्यांस मुळींच समजत नाहीं. परंतु तरुण स्त्रीपुरुषाचें प्रेम प्रथमत: या नेत्रपल्लवीनेंच जडत असतें. याप्रमाणेंच आमचे बाबासाहेब व सुंदराबाई यांचें एकमेकांवर अतिशय प्रेम जडत चाललें. सेनापतीनें तर लग्नाची सुद्धां तयारी चालविली. दररोज घरीं सुंदराच्या लग्नाच्या गोष्टी चालत असत. ह्या गोष्टी चालल्या असतांना सुंदरा उठून बाहेर जाई; परंतु फार लांब जात नसे. तेथें जवळच कोठें तरी पुस्तक घेऊन वाचीत बसत असे. आतां यावेळीं तिचें खरोखरी वाचन होत असे; किंवा शेजारच्या खोलींत बाबासाहेब व आईसाहेब हीं बेत काय करीत आहेत तिकडेस लक्ष्य असे हें मात्र सांगतां येत नाहीं.

सुंदराची वर्तणूक तर आलीकडेस अगदीं पालटून गेली होती. एकाएकीं तिच्या आंगीं विलक्षण प्रौढपणा

आला. तिची बाल्यदशा जाऊन तिचेठायीं एकदम यौवन दिसूं लागलें. हा काळ स्त्रीजातीस मोठा महत्वाचा असतो. या काळांत त्या प्राण्यांचे विचार अगदीं चमत्कारिक होऊन जात असतात. त्याचें वर्णन करणें मोठें कठीण आहे. सुंदराच्या वृत्तीचा पालट तिच्या मैत्रिणींस लागलाच कळून आला, हें मागें सांगितलेंच आहे. सुंदरानें आतां बाळपणींचे खेळ खेळणें सोडिलें, कां तें सांगतां येत नाहीं. त्या खेळाची तिची तिलाच लाज वाटूं लागली. तिचा बहुतेक वेळ एकांतांत बसण्यांतच जाऊं लागला ती कधीं कोणाशीं विशेष न बोलतां व आपल्या प्रिय मैत्रिणींसमागमें पूर्वीप्रमाणें न खेळतां नेहमीं माडीवर आपल्या खोलींत एकटीच बसत असे. अशावेळीं तिच्या आईनें किंवा कोणी कांहीं प्रश्न केला असतां तिणें एकदम दचकून लाजल्यासारिखें करावें आणि विचारल्या प्रश्नाचें उत्तर भलतेंच द्यावें. अशी तिची चमत्कारिक अवस्था झाली. अबलाच ती ! दिवसेंदिवस तिच्या कल्पनासमुद्रांस अधिकाधिक भरती येऊन ती आनंदलहरींत निमग्न होऊन तिची मुद्रा नेहमीं भांबावल्यासारिखी दिसूं लागली.

इकडे बाबासाहेबांचीहि अशीच स्थिति झाली. त्यांस तर आतां कांहींच सुचेनासें झालें. सर्व वेळ पुढील प्राप्त होणारें सुख त्याचे मनांत घोळत असे. पुढें असें करायाचें, तसें करायाचें, हें सर्व त्यांच्या मनांत चाललें असे

भाग १६.

वाचकहो ! ह्या वेळपर्यंत आमच्या कथेंतील निरनिराळ्या पात्रांच्या सुखाच्या स्थितीचा चित्रपट होईल तितका निटनेटका बनवून आपल्या रंजनार्थ आपल्यापुढें ठेविला. तो उचलून आतां दुसरा पट आपल्या समोर ठेवावयाचा आहे. आमचा धंदा, खांद्यावर भगव्या कापडांत गुंडाळलेली तांबडी पेटी घेऊन त्या पेटींतील चित्रपट दारोंदार दाखवीत फिरणाऱ्या काशीकडील त्या चित्रकथ्याप्रमाणें कांहींसा आहे. त्या चित्रकथ्यास आपल्या इकडे काशी कापडी ह्मणत असतात. आह्मांस त्या कापड्याप्रमाणेंच आमच्या कथारूपी पेटींतील चित्रांचीं पानें एका पाठीमागून एक अशीं दाखविणें आहे. त्या कापड्याच्या पेटींतील चित्रें निरनिराळ्या तऱ्हेचीं असतात. त्याचप्रमाणें आमच्या या कथेंतील चित्रें तऱ्हेतऱ्हेचीं आहेत. हल्लीं आपल्यासमोर ठेविलेल्या पटांतील चित्रें आपल्यास बरीं आहेत असें वाटत असल्यास, तीं मर्जी असल्यास जरा सावकाश पाहून घ्या. अशी आपल्यास विनंती आहे.

त्या कापड्याचीं चित्रें लहानपणीं कधीं पाहिल्याचें आपल्यास स्मरतें काय? आह्मांस पाहिल्याचें चांगलें स्मरतें. त्याच्या त्या घांटेचा खण खण आवाज कानीं पडला कीं पुढ्यांतील भरलें पान तसेंच टाकून, आचवलें न आचवलें तोंच—कधीं खरकट्या हातानेंच—त्याच्या समोर उभें राहून त्याचीं तीं चित्रें पाहत असूं. एखादें चांगलेंसें चित्राचें पान दिसलें कीं तें फार आनंदानें पहावें; तो कापड्या पुढलें पान उलटूं लागला तर त्याला ह्मणावें, "अरे, ए, बाबा, थांब जरा. हें चित्र फक्कड आहे. तें

जरा पाहूं दे.' "बाबास" असणार दुसऱ्या घरीं जाण्याची घाई, तो कसचा थांबतो. आमच्या घरांतून त्याला फारतर एक पैसा मिळणार. तो जर प्रत्येक टवाळ मुलाच्या मर्जीप्रमाणें एक पैशांत आपले चित्रपट सावकाश दाखवूं लागला तर त्यास सकाळपासून बारा वाजेपर्यंत दोन आण्याचे सुद्धां पैसे मिळणार नाहींत, आह्मीं मुलांनीं कांहीं ह्मटलें तरी त्याची तोंडानें बडबड चालून हातांतील तो मोराच्या पिसांचा लहान कुंचा चित्रांवरून फिरत असावयाचा. समयीं तोंडानें "हे पांच पांडव पाहा, हे पांच पांडव पाहा," असें चाललें असून कुंचा असावयाचा द्रौपदीचे चित्रावर. सारांश, त्याची सर्वच घाई. वाचकहो! तशी आमची नाहीं. त्या कापड्याचें ठीकच. त्याचा सर्व उद्योग दोनप्रहराकरितां शेर मिळविण्यासाठीं असतो. त्याच्या पेटींतील चित्रें त्याच्या हातचीं नसतात. तीं कोणी चांगलीं ह्मटलीं काय, वाईट ह्मटलीं काय, त्यास सारखेंच. त्यास एक दमडी अथवा पैसा मिळाला ह्मणजे झालें. आह्मीं वर ह्मटलें कीं त्याचा व आमचा धंदा सारखा आहे. परंतु ती साम्यता त्या चित्रकथ्याप्रमाणें आमच्या कथेंतील चित्रपट एका पाठीमागून एक आमच्या वाचकांपुढें ठेवण्यापुरती मात्र आहे. जास्त नाहीं. ह्मणूनच आह्मीं आपला धंदा "थोडासा सारिखा" असें ह्मटलें. कारण एक तर आमचीं चित्रें आह्मीं स्वतः रेखलेलीं व रंगविलेलीं आहेत. तीं आमच्या प्रेक्षकांनीं चांगलीं ह्मटलीं कीं आह्मांवर बोटभर मांस लागलें आलेंच. दुसरें असें— आमचा उद्योग माध्यान्हकालाचे सोईसाठीं नाहीं. तिसरें—आह्मीं आपलीं चित्रें लहान, टवाळ, नागवीं फिर-

णारीं, विचारशून्य मुलांसमोर मांडलेलीं नाहींत. यास्तव आह्मीं येथें घाई कां करावी? आह्मीं होऊन आपल्यास सांगतों कीं ह्या वेळपर्यंत जो पट आपल्या समोर उघडा आहे, त्यांतील चित्रें आमच्या मतें जरा मनाला रंजविणारीं आहेत, तशीं पुढल्या पटांतील चित्रें नाहींत. ह्या वेळपर्यंत आमच्या कथेंतील वर्णन सुखाचें व आनंदाचें झालें. पुढील कथाभागांत दुःखाचें वर्णन करण्याचा प्रसंग येणार आहे असें बहुधा आपण अनुमान केलेंच असेल. सुखाचें व आनदाचें वर्णन सर्वांस प्रिय होतें तसें दुःखाचें होत नाहीं. बहुतेकजणांस हरिकथा जशी आवडते तशी रामकथा आवडत नाहीं. ती खोल विचारी मनुष्यांस मात्र प्रिय होते. याचें कारण काय! रामकथा शोकरसप्रधान पडली हेंच नव्हे काय? भागवत ऐकण्यास जसा श्रोत्यांचा समाज जमतो व तो समाज जसा तें आल्हादित अंतःकरणानें श्रवण करीत असतो तसा वाल्मीकिरामायण ऐकण्यास बहुधा जमत नाहीं, व जमला तर तसें अल्हादित अंतःकरणानें तें श्रवण करीत नाहीं. आमच्या घरांतील एक वृद्ध बाई नेहमीं नेमानें सर्वांचे पूर्वी देवळांत पुराणश्रवणास जात असे. एका वर्षी ती कांहीं दिवस नेहमीं उशिरानें पुराणश्रवणास जाऊं लागली. तेव्हां आह्मास किंचित् अचंबा वाटून एके दिवशीं आह्मीं विचारिलें, "काकी! अलिकडे तुह्मी पुराणास उशिरां कां जातां?" ती ह्मणाली, "बाळा! हल्लीं पुराणिक वाल्मीकिरामायण सांगत आहेत. तें ऐकण्याचें काम फार कठीण. सर्व वेळ डोळ्यांतून पाणी पडत असतें; ह्मणून तें ऐकण्यास लौकर जावेंसें वाटत नाहीं."

असो. हें उगाच विषयांतर झालें. भागवत व रामायण यांची गोष्ट बायकांस लागू. आमच्या वाचकांत बायकांपेक्षां पुरुषच फार असतील. यास्तव आह्मी आपली गोष्ट पुढें सांगतों.

भाग १७.

मुंबईच्या गव्हरनर साहेबांनीं आपल्यास अनुकूळ असा "रिपोर्ट" गव्हरनर जनरल साहेबांकडे केल्याचें ऐकून महाराजांस विशेष आनंद झाला नाहीं असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. त्यांचे सर्व व्यापार नेहमींप्रमाणें चालले होते. त्यांत किंचितही फेरफार दिसून आला नाहीं. दत्तक प्रकरणाबद्दल ते कधीं कोणाजवळ बोलत नसत. बोलल्लेच तर कधीं नारायणरावांपाशीं मात्र बोलत असत.

सुमारें एक महिना लोटला. एके दिवशीं रात्रौ महाराज आपले खोलीत पलंगावर पडलेले आहेत. राणी नित्याप्रमाणें जवळ बसली आहे. इतक्यांत "रेसिडेंट साहेबांकडील स्वारानें लखोटा आणिला आहे" असें खोलीच्या बाहेरील पाहऱ्यावरचा शिपाई पुकारतो. तें ऐकतांच महाराज स्वारानें आणिलेला लखोटा आणवितात आणि तो फोडून वाचूं लागतात.

राणी—मी खचित सांगतें कीं कलकत्त्याकडील हुकूम आला.

महाराज—फसलीस बरें. हा हुकूम नव्हे. साहेबानें उद्यां बंगल्यांवर भेटीस बोलाविलें आहे.

राणी—त्याचाच अर्थ तो. माझें अनुमान खोटें होणार नाहीं. खचित हुकूम आला म्हणून हें बोलावणें आहे.

राजा—मलाही असेंच वाटतें. परमेश्वरानें एकदांची कृपा केली असें दिसतें. असो. उद्यां हुकूम हातीं पडल्यावर पहिलें काम दत्तविधानाचा मुहूर्त पाहण्याचें. सुंदरीनें बाबासाहेबांस एकदां माळ घातलेली पाहिली म्हणजे झालें. मग मला दुसरी कशाची इच्छा नाहीं.

राणी–माझीही तीच इच्छा आहे. आतां आपल्या पोटीं पुत्र होईल ही आशा नाहीं बाबासाहेबास आपण लहानपणापासून पुत्राप्रमाणें वाढविला आहे तेव्हां तो आपला मनोभावानें पुत्र तर आहेच. परंतु सरकारी कायद्याप्रमाणें एकदांचा ठरला ह्मणजे झालें.

राजा–सेनापति ह्मणतात ह्मणून सरकारच्या परवानगीची गरज, नाहीं तर लग्नासाठीं दत्तविधानाची जरूरच होती असें नाहीं. असो. आतां ती परवानगीही आली असें दिसतें. खरें ह्मटलें तर ती परवानगी मिळण्यास काय अशक्य आहे? इंग्रज सरकार मला कोणत्या कारणानें असें दत्तक घेण्यास परवानगी देण्याचें नाकारतील? 'वंशपरंपरा' तुमची गादी चालवूं असें त्यांचें वचन आहे. तें वचन ते कदापि मोडणार नाहीत मजकडून त्यांचे आज्ञेबाहेर कोणतीही गोष्ट झालेली नाहीं. अग, मी त्यांच्याबरोबर किती एकनिष्ठेनें व प्रीतीनें वागतों ह्मणून सांगूं! माझे राज्यांतील प्रजा मी किती संतुष्ट ठेविली आहे? माझी राज्यरीति अगदीं त्यांच्या धर्तीवर आहे. नारायणरावजी काल थोडे संशयीत बोलत होते. पण मला तर कांहीं संशय वाटत नाहीं. माझी राजरीति इतर राजेरजवाड्यांनीं कित्ता घेण्यायोग्य आहे, असें आपले गव्हरनर साहेब वारंवार ह्मणत असतात.

राणी–पण आतां हुकूम आला ह्मणजे लग्नाचें लागलेंच उरकून टाकायचें ना? तीं दोघेंही पहा अगदीं उतावळीं झाली आहेत. त्यांची एक एक मौज सांगितली तर खरेंच सांगतें हंसूंच येईल.

राजा–लग्नाचें लागलेंच उरकून टाकायचें ना ह्मणून काय विचारतेस? पण खरें ह्मणशील तर त्यांचें लग्न क्व-

कर हेत नाहीं यांतच मौज आहे. तीं दोघेंही वयानें प्रौढ आहेत. यामुळें त्यांचा हा काळ अत्युत्तम सुखाचा आहे. ज्यांचीं लहानपणीं लग्नें होतात त्यांस हें सुख प्राप्त होत नसतें. मला तर वाटतें कीं त्यांचें लग्न अधिक लांबेल तर बरेंच.

राणी—छे गडे! त्यांत त्यांना कशाचें जास्त सुख? उलटी निराशा व अस्वस्थता मात्र वाटेल. त्यांना तर असें झालें आहे कीं केव्हां एकदांचें सर्व ह्मणतात तसें होईल कोण जाणें.

राजा—अग पण तसें झालें नाहीं तोंपर्यंतच कायतें सुख. कोणतीही गोष्ट एकदां झाली ह्मणजे मग त्याविषयीं कांहीं वाटत नाहीं. असो. उद्दईक कायतो सर्व बेत करूं.

*   *   *

रात्र निघून गेली. त्यावेळांत महाराजांस व राणीस बहुधा चांगली झोंप आली असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं. प्रातःकाळीं महाराज नित्यापेक्षां फार लौकर उठले. वर वर पाहाणारास महाराजांच्या नित्याच्या वर्तनांत व ह्या दिवसाच्या वर्तनांत विशेष फरक दिसून आला नसता. पण बारीक पहाणारास तो लागलाच दिसून आला. महाराजांची आज अशी घाई व अस्वस्थता कशानें झाली आहे हें कोणास कळून आलें नाहीं. स्नान नित्यापेक्षां एक तास पूर्वीं झालें. सर्व नेमधर्म आटोपून स्वारी बाहेर दिवाणखान्यांत जाऊन बसावयाची तशी न बसतां आपल्या खासगी खोलींत गेली व तेथें मोतीसिंगास बोलावून आणविलें.

महा०—मोतीसिंग! जामदारखाना उघड बरें. मला कपडे पहायाचे आहेत.

महाराज खुर्चीवर बसले आहेत. मोतीसिंग कपड्यांचीं बासनें सोडून दाखवीत आहे. दोन, तीन, चार, बासनें सोडून झालीं. तरी महाराजांस जे कपडे पाहिजे होते ते सांपडले नाहींत.

"ते कोणत्या बासनांत ठेविलेसरे?"

मोती०—महाराज, मला—

इतक्यांत तेथें राणी येते.

राणी-कोणते कपडे पहाणें चाललें आहे?

महा०—अगं ते लार्ड-साहेब आले होते आणि आपल्या वाड्यांत दरबार झाला आणि लार्डसाहेबांनीं मला ती जडावी तरवार दिली त्यादिवशी जो मी आंगरखा घातला होता व मंदील बांधला होता तो पहात आहे. तो कोठें आहे बरें? आज तो पोशाख करून बंगल्यावर जायाचें आहे.

राणी—तो कशाला पोशाख घालावा. मी तर बुढ्या जामदाराकडून तो एके आंगास ठेविला होता. तो पोशाग चढवितेवेळीं आंगरख्याचा पदर लागून टेबलावरील शामदान नाहीं बरें त्यादिवशीं खालीं पडलें?

महा०-तूं अगदीं वेडी आहेस. शामदान पडलें ह्मणून काय झालें! आणि बरें तें पडलें ह्मणून दीपशांति व ब्राह्मणभोजन वगैरे मिळोन तुझ्या आग्रहासाठीं एक हजार रुपये नाहीं का खर्च केला. अद्याप त्या बापड्या शामदानावर अपेश आहेच का? कोठें आहेत ते कपडे?

हें ऐकून राणी ते कपडे आणवून महाराजांपुढें ठेववितें. ते पाहून आज बंगल्यावर जातेवेळीं हे कपडे घालावयाचे असें महाराज मोतीसिंगास सांगतात.

मोतीसिंग—"हुकूम", ह्मणून ते कपडे घेऊन जातो.

*   *   *

सायंकाळचे चार वाजतात. तोंच महाराज रेसिडेन्ट-साहेबांच्या बंगल्यास जाण्यासाठीं गाडींत बसतात. रेसि-डेन्टसाहेब व महाराज यांचा परस्परांवर पराकाष्ठेचा लोभ असे. महाराज बंगल्याजवळ आले ह्मणजे साहेब नेहमीं मोठ्या आनंदी मुद्रेनें महाराजांस सामोरे येऊन त्यांचा हात धरून त्यांस आपल्या दिवाणखान्यांत नेत असत. या खेपेस महाराजांची गाडी बंगल्याच्या दरवाज्या समोर जरी जाऊन उभी राहिली तरी साहेब सामोरे आले नाहींत. महाराज गाडींतून उतरल्यानंतर साहेब आले. परंतु त्यावेळीं साहेबांचा चेहरा आनंदी दिसला नाहीं. तें पाहून महाराज मनांत चपापले. मग दोघेही खुर्चीवर बसल्यानंतर सुमारें १० मिनिटांनीं महाराजच साहेबांस प्रथम ह्मणतात.—

महा०—आज साहेबांची प्रकृति नीट दिसत नाहीं?

साहेब—जरा नाहीं खरी महाराज, आज मनास किंचित् असमाधान वाटत आहे.

महा०—तें कां बरें?

साहे०—काय सांगूं महाराज! मला सांगण्यास मोठी दिलगिरी वाटते. महाराज, आपण मनाचे मोठे खंबीर आहांत; आणि मला वाटतें कीं हीच वृत्ति आपण नेहमीं ठेवाल. मोठ्या प्रसंगीं मनाची वृत्ति बदलूं न देणें हेंच मोठ्या शूराचें काम आहे. या जगांत अकस्मात् मनुष्यांवर अकल्पित संकटें येऊन पडत असतात. अशा प्रसंगीं मना-चें स्थैर्य सोडतां कामा नये. (साहेब, महाराजांचा हात

आपले हातांत घेऊन) मी ह्मणतों हें खरें कीं नव्हे बरें ? अशा प्रसंगींच मनुष्याच्या सद्गुणाची खरी परीक्षा होत असते.

महा०—होय साहेब ! असें मी आपल्या मनास वारंवार शिकवीत असतों. अत्यंतविपत्तिकाळीं धैर्य न सुटणें हें कठीण तर खरेंच. परंतु ज्याचें धैर्य सुटत नाहीं तोच खरा शूर.

साहे०—ह्या शौर्याची ख्याती मिळवावी असें आपल्या मनाला वाटतें कीं नाहीं ?

महा०—साहेब ! दुःखाची कोणास आवड असणार ! दुःख कोणासही नको. परंतु तें ईश्वरेच्छेनें प्राप्त झालेंच तर तें धैर्यानें सहन करणें हें मनुष्याचें काम तर खचीतच.

सा०– तर मग, महाराज ! ईश्वरानें आपल्या शौर्याची पारख करण्याचा आज समय आणिला आहे. (असें ह्मणून एक कागद महाराजांच्या हातीं देतात.)

महाराज तो कागद वाचूं लागतात. दोन चार ओळी वाचल्यानंतर महाराजांचा चेहरा खरकन् उतरून काळा पडतो. तो कागद समग्र वाचून होत आहे तोंच तो हातांतून खालीं पडतो. आणि महाराजांस मूर्च्छा आल्यासारिखी होऊन ते पुढील " टेबलावर " डोकें टेंकतात.

साहेब—(फार दुःखित होऊन) महाराज ! महाराज ! हें काय ! धैर्य तें हेंच काय? महाराज ! सावध व्हा.

महाराज कांहीं वेळानें डोकें वर करून खुर्चीवर मान टाकतात. आणि टेबलावरील कागद आपल्या खिशांत घालून आपले दोन हातांनीं तोंड झांकतात आणि हळू शब्दांनीं ह्मणतात.

'कंपनी सरकाराशीं प्रीतीनें व एकनिष्ठेनें वागलों त्याचें हें फळ काय?"

साहेब—महाराज! यावेळीं मला कांहीं बोलतां येत नाहीं. सरकारची तुमच्यावर पूर्ण कृपा आहे. स्वतः तुह्मांस सरकाराकडून काडीमात्रही धक्का पोंहोंचणार नाही.

महा०—मग हा धक्का मला नव्हे तर कोणास? आह्मां हिंदूंस आपल्या मागें आपलें नांव घेण्यास कोणी नसलें ह्मणजे अत्यंत दुःख होत असतें.

साहे०—तें मी जाणतों. परंतु महाराज! या कामीं सरकारचें पहाणें आपल्या प्रजेच्या सुखाकडेस आहे. सरकारास हल्लीं असें वाटत आहे की, एतद्देशिय राजेरजवाडे यांच्या अमलाखालील प्रजेस सुख व्हावें तसें होत नाहीं.

महा०-साहेब! आपल्यास असें वाटतें का? आपणच सांगा कीं, माझ्या या राज्यांतील प्रजा, सुखी आहे किंवा दुःखी आहे?

सा०—महाराज! गव्हरनर जनरल साहेबांचें असें मत आहे. ते आहेत तोंपर्यंत हें मत असेंच चालायाचें.

महा०—पण मी काय करूं? मी गव्हरनर साहेबांच्या भेटीसाठीं मुंबईस जातों.

सा०—या वेळीं जाण्यांत कांहीं फायदा नाहीं आतां गव्हरनर साहेबांच्या हाती कांहीं राहिलें नाहीं. त्यांणीं आपल्यास अनुकूळ अशी शिफारस कलकत्त्यास केली. आतां त्यांच्या हातून जास्त काय होणार आहे?

महा० मग कोणी कलकत्त्यास पाठवूं कीं काय? साहेब! मला कांहीं तरी या वेळीं सल्ला द्यावी.!

सा०—(फार वाईट वाटून) महाराज! मला फार वा-

ईट वाटतें. परंतु खरोखरींच सांगतों कीं, आतां कलक-त्यास कोणी गेला तरी हुकूम फिरणार नाहीं.

महा०—कंपनी सरकार परवानगी बद्दल कांहीं नजराणा मागत असतील तर तो मी देण्यास तयार आहें. साहेब! बादशाहींत असे नजराणे घेऊन परवानगी देत असत त्यांच्यापेक्षां कंपनी सरकार नीतिमान नाहींत काय? मी कोणी वकील विलायतेस पाठवूं किं काय?

साहे०—विलायतेस पाठवून काय उपयोग होणार आहे? सातारकरांनीं रंगो बापूजीस पाठविला त्याचा उप-योग काय झाला बरें? आज दहा वर्षे उगाच विलायतेस जाऊन बसला आहे.

म०—(अगदीं निराश होऊन) मग तर मी आतां का-य करूं? साहेब! यावेळीं आपण मला साह्य करावें. माझें दील अगदीं फाटून गेलें आहे.

साहे०—मला तर आतां कांहीं उपाय दिसत नाहीं. आ-लेला प्रसंग धैर्यानें महाराजांनीं सहन केला पाहिजे. का-रण हा हुकूम शेवटचा आहे.

हे शब्द ऐकतांच महाराजांच्या डोळ्यांतून टपटप अ-श्रुपात होतात—तसे अश्रुपात त्यांस कळूं लागल्यापासून ह्या वेळपर्यंत कधींच झाले नसतील असें वाटतें. ते पाहून—

सा०—महाराज! हें काय! हें विचारी पुरुषाचें काम काय? महाराज! आपण या वेळीं विचार करून मनाचें शांतवन केलें पाहिजे. (असें ह्मणून महाराजांचा हात अभिमानें आपले हातांत धरतात.)

महाराज कांहीं न बोलतां राजवाड्यांत परत येण्या-साठीं उठतात. परंतु त्यांस चांगलें चालतां येईना. त्याचे

सर्व आंगास कंप सुटला. अंतर्यामी दु:खाग्नी भडकला. साहेबांनीं त्यांचा हात धरून त्यांस गाडींत बसविलें आणि आपण जवळ बसले. आणि गाडी परत राजवाड्याकडे हांकविली.

भाग १८.

महाराज बंगल्यांतून वाड्यांत परत आले. त्यांनी नारायणरावजी व बाबासाहेब सहल करण्यास गेलेले घराकडे घोडे वळवून येत असून एका महत्त्वाच्या विषयावर बोलण्यांत गढले होते.

नारा०—बाबासाहेब! राजा आणि प्रजा यांमध्यें संबंध कसा बरें असला पाहिजे?

बाबा०— राजा आणि प्रजा यांमध्यें संबंध बाप आणि त्याचे मुलगे अथवा कुटुंबाचा मुख्य व त्या कुटुंबाचीं माणसें यांत जो संबंध असतो तसा असला पाहिजे. असें आपण एकवेळ सांगितलें होतें.

नारा०—होय. तसें सांगितलें होतें खरें परंतु त्यांत एक शब्द सांगण्याचा राहिला होता. बाप आणि सज्ञान मुलगे. अथवा कुटुंबाचा मुख्य व त्या कुटुंबाचीं सज्ञान माणसें असें ह्मटलें पाहिजे होतें. "सज्ञान" हा शब्द ह्मटल्यानें त्या संबंधाचें खरें स्वरूप तुह्मांस चांगलें दिसून येईल.

बाबा०—तें कसें?

नारा०—सांगतों ऐका. आमच्या देशांत पूर्वींपासून राजा आणि प्रजा यांमध्यें असणारा संबंध बाप व त्याचे मुलगे यांच्या मध्यें असणाऱ्या संबंधाप्रमाणें आहे असें मानीत आले हें खरें आहे. परंतु तो संबंध बाप व त्याचे वडील अथवा सज्ञान मुलगे यांमध्यें असणाऱ्या संबंधाप्रमाणें आहे. असें कधीं आमच्या लोकांच्या मनांत आलें नाहीं. आपल्यास मीं मागें सांगितलेंच आहे कीं, मुलगा सज्ञान झाला ह्मणजे

त्याचा आपले बापाशीं संबंध मित्रपणाचा होऊन राहतो. कोणतेंही कार्य करणें झालें तर तें करण्याच्या पूर्वी बापास आपल्या सज्ञान मुलाची मसलत घेणें जरूर आहे. बापास मुलाच्या संमतीशिवाय कांहीं करितां येत नाहीं. बाप व सज्ञान मुलगे हा दृष्टांत सोडून कुटुंबाचा धनी व एक मोठें कुटुंब हा घेऊन बोलूं. कारण कुटुंब हें लहानसें राज्यच होय किंवा राज्य हें एक मोठें कुटुंब आहे असें ह्मटलें तरी चालेल.

बाबा०—ठीक आहे. पुढें.

नारा०—जर कुटुंबाच्या मुख्यास एखादेसमयीं असें वाटलें कीं, आपण एखादें नवीन शेत घ्यावें. अथवा एका शेतांत नवीन विहीर पाडावी तर ती गोष्ट त्यानें कुटुंबांतील जाणत्या माणसांस विचारिल्याविना करूं नये. कारण महत्त्वाच्या कामांत जर तो सर्वांची मसलत न घेतआपल्या जबाबदारीवरच तें करूं लागेल तर कुटुंबांतील परस्पर प्रीति व एकी लौकरच कमी होऊन कुटुंबाचा सर्व जमाव अगदीं बिघडून जाईल. धनी जर शाहणा असला तर एकाएकीं फारसा घोंटाळा होणार नाहीं. तरी त्याच्या मागें कुटुंबांचे धनी नेहमीं याप्रमाणें वागूं लागले तर हळू हळू असा परिणाम होईल कीं, त्या कुटुंबांत लौकरच सर्व माणसें मनानें दुर्बळ होऊन जातील व कांहीं काळानें त्या माणसांस आपल्या शिरावरील वडील करतील तेंच योग्य त्यांत आपल्यास कांहीं बोलण्यास अगर नांव ठेवण्यास अधिकार नाहीं असें वाटूं लागेल.

बाबा०—असें वाटूं लागलें ह्मणजे त्या कुटुंबास उतरताच पाया लागला असें समजलें पाहिजे.

तारा०— होय खरेंच. अशा कुटुंबांतील माणसें मग अगदीं दुर्बळ व अगदीं क्षुल्लक कामांतही दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहणारीं होतात. त्यांची महत्त्वाकांक्षा अगदीं नष्ट होते. आणि असें होतांहोतां शेवटीं त्या कुटुंबांतील मनुष्याची स्थिति अगदीं लहान मुलांप्रमाणें होऊन जाते. हाच दृष्टांत आपल्या देशांतील पूर्वीच्या राजांस लावून पहा. पूर्वीपासून आपल्या कोणत्याही राजानें आपली प्रजा ह्मणजे आपल्यास सल्ला देणारी व मदत देणारी मंडळी आहे, असें मानिलें नाहीं. शेवटीं फार दिवसांच्या संवईनें राजाविषयीं आपले प्रजेचे विचार, आपले धन्याविषयीं असलेल्या गुलामांच्या विचाराप्रमाणें झाले. "नाविष्णुःपृथ्वीपतिः" असें मोठ्यांचे तोंडीं होऊन गेलें. मोठ्यांचें अनुकरण लहान लागलेंच करूं लागतात. तेही ह्मणूं लागले कीं, "राजानें दंडिलें आणि पावसानें भिजविलें याला काय उपाय," अशा विचाराचा परिणाम काय व्हावा, त्याचें अनुमान करितां येतें. आपल्या देशांतील राजांस वाटूं लागलें कीं, आपण विष्णूचे अंश आहोंत. प्रजेसही वाटूं लागलें कीं, आपण केवळ क्षुद्र प्राणी असून आपले राजे हे परमेश्वर होत. या समजुतीचा परिणाम फारच वाईट झाला देशांतील उमेद अगदीं लोपून जाऊन प्रजा मनानें अगदीं दीन झाली आहे. यासाठीं बाबासाहेब, आमच्या देशांतील राज्यकर्त्यांनीं ही गोष्ट मनांत बाळगिली पाहिजे कीं, आपली प्रजा व आपण यांत फारसें अंतर नाहीं.

बाबा०— गुरुजी आजचा विषय ऐकून मला फार आनंद वाटला.

तारा०—विषय अद्याप पुरा झाला नाहीं. आणखी एक

सांगावयाचें राहिलें तें सांगतों ऐका. पूर्वीचा कुटुंबाचाच दृष्टांत घेऊन बोलतों. कुटुंबांतील माणसांनीं मिळविलेल्या पैशाचा जसा सर्व कुटुंबाच्या कार्याकरितां व्यय व्हावयाचा' त्याजवर एकल्या कुटुंब चालविणाऱ्या मुख्याचाच हक्क नाहीं; त्याप्रमाणें प्रजेकडून घेतलेल्या पैशावर एकल्या राजाचा हक्क नाहीं.

बाबा०—तें कसें ? येथें कुटुंबाचा दृष्टांत सर्वांशीं कसा लागेल ? कुटुंबांतील माणसें जेवढें मिळवितात तेवढें सर्व कुटुंब चालविणाऱ्या वडिलापाशीं आणून देत असतात म्हणून त्या ठिकाणीं पैशावर त्या वडिलाचा एकल्याचा हक्क नाहीं. कुटुंबांतील सर्व माणसांचा हक्क आहे हें म्हणणें बरावर आहे. परंतु ज्या ठिकाणीं प्रजा आपण संपादन केलेल्यापैकीं कांहीं अंश मात्र राजास देते आणि बाकीचा पैसा आपल्या निर्वाहासाठीं आपल्यापाशीं ठेविते, त्या ठिकाणीं राजास दिलेला पैसा तो सर्व राजाचा नव्हे काय ? त्या पैशावर मग प्रजेचा काय हक्क राहतो ?

नारा०—बाबासाहेब ! फार उत्तम गोष्ट विचारिली. आपण प्रत्येक गोष्टीचा स्वतंत्र बुद्धीनें विचार करूं लागलां हें पाहून मला फार आनंद वाटतो. आपल्या शंकेचें समाधान ऐका. जर कुटुंबाचीं माणसें एकाच ठिकाणीं व एकाच गांवीं असतील तर आपण म्हणतां तसें होईल. परंतु कुटुंब फारच मोठें आहे अशी कल्पना करा. त्याचीं माणसें दाहावीस गांवीं राहात आहेत. हीं माणसें जें कांहीं मिळवितात त्यांतून त्यांना आपल्या निर्वाहास जें लागेल तेवढें ठेविलें पाहिजे, बाकी राहील तें जर त्यांनीं आपल्या वडिलांकडे पाठविलें तर तें सर्व त्या वडिलांचेंच

होतें काय ? नाहीं. वडिलांस फक्त आपल्या डामडौलाप्रमाणें राहण्यास जेवढा खर्च करणें योग्य होईल तेवढाच मात्र करण्याचा हक्क आहे. बाकी सर्व पैशाचा कवडीन-कवडीपर्यंत सुद्धां हिशेब लिहून ठेवणें या वडिलांस जरूर आहे. या पैशाचा व्यय करणें झाल्यास तो कुटुंबाच्या हिताच्या गोष्टींतच झाला पाहिजे.

बाबा०—मीं समजलों.

नारा०—आपल्या देशांतील राजेरजवाड्यांनीं व संस्थानिकांनीं ही गोष्ट चांगली लक्षांत वागविली पाहिजे. बाबासाहेब ! आपणही लक्षांत ठेवा राजाच्या खजिन्यांत आलेला सर्व पैसा राजाचा अशी आपल्या देशांतील सर्व राजांची समजूत होऊन गेली आहे. त्या समजुतीमुळेंच आमच्या देशांतील एखाद्या राजास मुलगा झाला तर ब्राह्मणांचीं लक्षभोजनें अथवा सहस्रावधी रुपयांचीं अनुष्ठानें करणें, राजाच्या एखाद्या आवडत्या घोड्याचा पाय बरा करणारास शेंकडो रुपयांचें वंशपरंपरा इनाम देणें, किंवा राजाच्या शागीर्दानें पर्जन्याच्या दिवसांत राजास आंब्याचा रस तयार करून दिला तर त्यास हजारो रुपयांच्या उत्पन्नाचे "यावत् चंद्र दिवाकरौ" चालणारे गांव बक्षीस देणें, अशा अनेक हानिमूलक गोष्टी घडून येतात. आमच्या राजांस वाटतें कीं सर्व खजिन्यांतील भांडार माझें; सर्व प्रजा माझी. ही समजूत अगदीं समूळ नाहींशी झाली पाहिजे.

इंग्रज सरकारची या कामीं कशी समजूत आहे व रीति आहे ती पहा. आपल्या देशाच्या महत् पुण्याईनें असे ब्राह्मणे राज्यकर्ते आपल्या देशांत आले आहेत त्यांचें वळण

आमचे राजे ज्या दिवशीं घेतील त्या दिवशीं आपल्या या हतभाग्य देशाचा भाग्योदय होईल.

इतकें बोलणें होत आहे तों, ही गुरुशिष्यांची राजवाड्याकडे परत येणारी जोडी त्या रविवार पेठेंतील सेनापतींच्या वाड्यासमोर आली. वाड्यांत सेनापति असले ह्मणजे नारायणराव व बाबासाहेब वाड्यांत जाऊन सेनापतीपाशीं कांहीं तरी बोलल्याशिवाय कधीं जात नसत. त्याप्रमाणें नारायणराव व बाबासहेब वाड्याच्या चौकांत गेले. त्यावेळीं सेनापति हे सुंदरांपाशीं बुद्धिबळें खेळत होते. दोन्ही घोडे चौकांत आलेले पाहतांच सुंदरा खेळ तसाच टाकून उठून घरांत गेली; परंतु जातेसमयीं बाबासाहेबाकडेस दृष्टी केल्याशिवाय गेली नाहीं. त्या दृष्टीचें वर्णन काय करावें? त्या दृष्टीच्या द्वारें जणुं काय आपल्या अंतरींच्या प्रेमाचा खजिना बाबासाहेबापुढें त्या तरुणीनें उघडलाच कीं काय; असें भासलें. त्या वेळीं बाबासाहेबांच्या डोळ्यांतुन त्यांच्या घोड्याच्या आंगावर प्रेमाश्रूंची वृष्टि झाली. त्या बरोबर घोड्यानें किंचित् आपलें आंग कांपविलें आणि तो मोठ्यानें खिंकाळूं लागला.

घोडा असें कां करितो तें पाहण्यास सेनापति घोड्याजवळ आले व त्याच्या तोंडावरून हात फिरवीत आहेत तों तो घोडा चौकाच्या दाराकडे पाहून अधिकच खिंकाळूं लागला. इतक्यांत राजवाड्यांतील एक स्वार भरधांव घोडा टाकीत चौकांत आला आणि सर्वांस मुजरे करून मोठ्या लगबगीनें ह्मणाला कीं वाड्यांत लौकर चला. महाराजांची प्रकृति बिघडली आहे असें वाटतें.

तें ऐकतांच नारायणराव मनांत किंचित् चपापले.

१३१

सेनापतीनें आपला घोडा तयार करण्यास मोतद्दारास सांगितलें. परंतु स्वार ह्मणाला कीं, " साहेब! इतका अवकाश नाहीं. आपल्यास तावडतोब घेऊन येण्यास राणीसाहेबांनीं सांगितलें आहे. दुसरा स्वार बाबासाहेबांस आणण्यासाठीं गेला आहे. परंतु बाबासाहेब येथेंच आहेत, तेव्हां सर्वांनीं लौकर निघावें. हुकूम होईल तर मी चालत धांवत येतों.

सेनापति लागलेच स्वाराच्या घोड्यावर बसले आणि ते तिघेजण भरधांव घोडे फेंकीत राजवाड्यांत आले.

भाग १९.

सेनापति, नारायणराव व बाबासाहेब वाड्यांत येऊन पाहतात तों, वाड्यांतील सर्व नौकर व कामदार लोक जागच्या जागीं चित्रांमारिखे उभे आहेत. कोणी बोलत नव्हते कीं चालत नव्हते. मग ते हळूच माडीवर दिवाणखान्यांत गेले. तेथेंही त्या छोटेखानी राज्यांतील नगरांत असणारे मुख्य मुख्य कामदार म्लानमुखें करून उगाच बसले होते.

सेना०— (हलक्या स्वरानें) काय कोतवालजी! आहे काय हें? महाराज कोठें आहेत?

कोत०— कांहीं समजत नाहीं, सेनापति साहेब! मी आतांच किंचित् आपल्यापुढें आलों. खालीं पाहऱ्यावर विचारतां इतकें मात्र समजलें कीं, महाराज साहेबांच्या बंगल्यावर गेले तेव्हां महाराजांची प्रकृति नेहमींप्रमाणें हुशार होती. परत आले, तेव्हां साहेब महाराजांबरोबर गाडींतून वाड्यांत आले. गाडींतून साहेब प्रथम उतरले आणि महाराजांस उतरण्यास आपला हात देऊन नंतर महाराजांचा तसाच हातांत हात धरून माडीवर गेले.

सेना०— महाराज गाडींतून उतरले त्यावेळीं त्यांची प्रकृति कशी दिसली. त्याबद्दल पाहरेकरी काय ह्मणतात?

कोत०—ते ह्मणतात कीं, महाराजांचें तोंड अगदीं उतरलेलें दिसत होतें.

नारा०—महाराज व साहेब दिवाणखान्यांत आल्यावर काय झालें?

कोत०— तें मी आतांच दिवाणखान्यावरील पहारेक-

ऱ्यास विचारिलें. तो ह्मणतो कीं, महाराज व साहेब दिवाणखान्यांत आल्यावर साहेबानें मोठ्या ममतेनें महाराजांचा हात हालविला. महाराज कांहीं बोलले नाहींत आणि तसेच आंत गेले आणि साहेब खालीं उतरून बंगल्याकडे गेले.

सेना०—आतां महाराज कोठें आहेत?

कोत०—दिवाणखान्यांतून थेट आपल्या खासगी खोलींत गेले. ते अद्याप बाहेर आले नाहींत. आंत जाऊन दार लावून घेतलें. तें अद्याप उघडलें नाहीं. राणीसाहेब आंत गेल्या आहेत त्यांणी सांगून ठेविलें आहे कीं, मी बोलावीपर्यंत कोणी खोलींत येऊं नये.

सेना०—मला वाटतें, सोंवळेकऱ्यास विचारिलें असतां कांहीं समजेल. त्यास इकडे आणवा बरें.

कोत०—हुकूम—कोण आहेरे बाहेर—महाराजांच्या सोंवळेकऱ्यास घेऊन ये जा.

हुजऱ्या—"आज्ञा" ह्मणून लागलाच जातो आणि सोंवळेकऱ्यास घेऊन येतो.

सेना०—रामजी, असा इकडे ये बरें आणि विचारितों तें नीट सरळ सांग. पण हळू बोल. दररोजचा घसा काढू नको. महाराजांस काय होत आहे?

राम०—साहेब, मी काय बरमदेव हाय. तें सांगू?

सेना०—अरे पण एवढें तरी सांगशील कीं नाहीं, महाराज आज दररोजच्या सारिखे जेवले होते काय?

राम०—हें काय इच्यारता साहेब? माझा सैंपाक कधीं तरीं बिघडला आहे? कोनी सांगाव बरें अमके दिवशीं अमुक बिघडलें. कोणाची माय व्याली पाहूं बरें असें ह्मणायला!

सेना०—रामजी, तुझा देहस्वभाव केव्हां कधीं जायाचा नाहींना? अरे! आह्मीं सर्व महाराजांच्या काळजींत असतां तूं आपली सैंपाकाची फुशारकी मारतोस हें चांगलें काय?

राम०—छे! छे! सरकार, फुशारकी कशाची? महाराजांची प्रकृति बिघडलेली मला माहीत नाही. रात्रीच्या फराळासाठीं महाराजांनीं मला मसाल्याचा भात करण्यास सांगितलें होतें त्या गडबडीत मी होतों. खरेंच महाराजांची प्रकृति बिघडली आहे की काय? अरे भगवान्! जळो ती माझी जीभ!

सेना० तर मग आतां सांग, सकाळीं महाराज नेहमींप्रमाणें जेवले होते का नव्हते?

राम०—(अमळ विचार करून) खरेंच पुसाल तर आज महाराज नेहमीपेक्षा चांगले जेवले होते.

सेना०-नारायणरावजी, या रामजीशीं बोलून कांहीं उपयोगी नाहीं.

इतक्यांत एक हुजऱ्या येऊन महाराजांच्या खोलीचें दार अमळ उघडलें आहे असें सांगूं लागतो. तें ऐकतांच सेनापति व नारायणरावजी व बाबासाहेब महाराजांच्या खोलीकडेस हलक्या पावलानें जातात. दार किंचित् उघडलें होतें; तें वाऱ्यानें उघडलेलें असावें असें वाटतें. कारण ते तिघे हळूच आंत जाऊन पाहतात तों महाराज पलंगावर पडलेले आहेत व डोळ्यावरून शालेचा फर्द घेतलेला आहे. पायाजवळ राणी गुडघ्यावर डावा गाल टेंकून खालीं पहात बसली आहे.

तिघेही अगदीं हलक्या पावलांनीं महाराजांच्या पलंगा-

पाशीं गेले. त्या वेळीं महाराजांनीं मोठ्यानें सुसकारा टाकिला.

वाचकहो ! महाराजांनीं शालेचा फर्द पांघरून आपलें अंतरींचें दुःख जणूं काय जगापासून झांकलें होतें. तो फर्द एका आंगास सारून त्या वेळची महाराजांची स्थिति कशी होती ती तुम्हांस आम्ही दाखवूं इच्छित नाहीं.

भाग २०.

रात्रीचे नऊ वाजतात, इतक्यांत महाराजांच्या खोलींतून "कोण बाहेर आहे?" असे हळूच शब्द होतात. ते ऐकतांच "मी आहें महाराज," "मी आहें महाराज," "मी आहें महाराज," अशीं बाहेरून दहाबारा उत्तरें होतात. नंतर नारायणरावजी व सेनापति लागलेच खोलींत जाऊन महाराजांस, "आतां कसें वाटतें?" ह्मणून विचारितात.

"आतां जरा बरें वाटतें." असें महाराज ह्मणतात.

महाराजांच्या चर्येंत व प्रकृतींत एकाएकीं इतका बदल कशानें झाला तें कोणासही त्यावेळीं समजलें नाहीं.

त्या रात्रीं महाराजांस जेवण अगदीं गेलें नाहीं. महाराज पुढें निजावयास गेले.

प्रातःकाळ झाला. महाराज नित्यप्रमाणें उठले नाहींत. नारायणरावजी महाराजांच्या प्रकृतीविषयीं राणीसाहेबांस विचारण्यास गेले, तेव्हां राणीसाहेबांची चर्या अगदीं उतरलेली व सुकलेली दृष्टीस पडली. त्यावरून महाराजांस व व राणीसाहेबांस रात्रीं झोंप आली नसावी असें त्यांणीं अनुमान केलें. महाराजांची प्रकृति कशी आहे असें विचारितां रात्रीं झोंप आली नसोन आतां फार ताप झाला आहे असें राणीसाहेब ह्मणाल्या.

पुढील वृत्तांत आमच्यानें साद्यंत लिहवत नाहीं. कारण तो वाचल्यापासून आमच्या वाचकांस अत्यंत दुःख मात्र होणार. आह्मांस वाटतें, अशा अत्यंत दुःखाचें वर्णन करण्यापेक्षां अशा दुःखकारक प्रसंगाचें अनुमान वाचकांच्या कल्पनेकडे सोंपवावें तें चांगलें. कारण अत्यंत दुःखाच्या

किंवा अत्यंत आनंदाच्या स्थितीचें खरोखर वर्णन करणें दुरापस्त आहे.

दुखण्यांत महाराज मोठे शांत व गंभीर होते. कधीं कोणावर रागावले नाहींत. व आपल्या दुखण्याचें खरें कारण-ही कोणापाशीं बोलले नाहींत. आह्मांस वाटतें, राणी-पाशींही महाराज त्याबद्दल कांहीं बोलले नाहींत. बोलले असते तर राणीकडून नारायणरावजींस अगर बाबासाहेबांस कांहीं तरी समजतें. दुखणाईत पडल्यापासून पंधराव्याच दिवशीं महाराजांचा काळ झाला. महाराजांच्या दुखण्यांतच राणीसाहेबांची प्रकृति बिघडली होती. महाराजांच्या मागें राणीसाहेब आठ दिवस सुद्धां वांचल्या नाहींत. अशा अक-स्मात् अनर्थामुळें सर्वांस जें दुःख झालें त्याचें वर्णन काय करावें?

ज्या पोशाखानें आपण साहेबाच्या बंगल्यांत गेलों होतों त्याच पोशाखानें आपल्यास स्मशानांत न्यावें असें महारा-जांनीं पूर्व दिवशीं नारायणरावजी व सेनापति यांस सांगित-लें होतें, ह्मणून सर्व तयारी झाल्यावर साहेबांच्या भेटीच्या दिवशीं घातलेला अंगरखा महाराजांच्या अंगांत घाल-ण्यासाठीं आणिला. त्या अंगरख्याच्या खिशांत कांहीं अ-सावें असें वाटल्यावरून नारायणरावजीनें हात घालून पाहिलें तों आंत एक कागद सांपडला. तो नारायणरावजीनें बाहेर का-ढून घेऊन एकीकडे जाऊन वाचून पाहिला. वाचून झाल्या-वर नारायणरावजीनें डोळ्यांतून टप् टप् अश्रु गाळून मो-ठ्यानें सुसकारा टाकून ह्मटलें, "हर! हर! हे मृत्यो! अशा धीर व गंभीर पुरुषाच्या हृदयाचें विदारण करण्याक-रितां मनोभंगाखेरीज तुजजवळ दुसरें शस्त्र नव्हतें काय?"

महाराजांच्या अंगरख्याच्या खिशांत सांपडलेला कागद दत्तकप्रकरणीं लार्ड डालहौसी यांच्या सूचनेवरून बोर्ड आफ् डायरेक्टर्स यांणीं केलेला निकाल महाराजांस कळविण्यासाठीं मुंबई सरकारांतून रेसिडेन्ट साहेबांकडेस आला होता. त्यांतील मतलब मराठींत जमेस धरून लिहिलेला खलिता असून त्यांत हिंदुशास्त्रावरून बाबासाहेब दत्तक घेण्यास योग्य नसोन, ते योग्य असते तरी, औरस संतती खुंटली असतां दत्तक घेण्याची परवानगी देऊन राज्य चिरकाल चालवूं असा तहनाम्यांतील कलमाचा अर्थ होत नाहीं. सबब महाराजांस दत्तक घेण्याची परवानगी देण्यास मार्ग नाहीं असें लिहिलें होतें.

भाग २१.

राजवाड्यांतील सूर्य अस्तास गेला. आतां आमचें राजवाड्यांत जाण्याचें कारण राहिलें नाहीं. आणि यदाकदाचित् जाण्याचें मनांत आणिलें तरी आतां वाड्यांत शिरकाव होणें फार दुरापस्त आहे. कारण देवडीवर आतां आमचे पूर्वीचे ओळखीचे, मराठेशाई पगडीचे, हातांत तरवार घेतलेले कोणी शिपाई नाहींत. त्यांच्या जागीं तेथें आतां तांबड्या डगल्याचे, काळ्या टोप्या घातलेले व निळ्या रंगाच्या पाटलुनी पेनलेले व बागनिटें चढविलेल्या बंदुका खांद्यावर टाकून फिरणारे खडे पाहऱ्याचे शिपाई आहेत. वाड्यांत कमिशनर साहेबाची कचेरी आहे. आंत परवानगीशिवाय दिवसास जाण्याचा हुकूम नाहीं. आतां तर रात्र झाली आहे. नऊ वाजून दहांचा सुमार आहे. आतां वाड्याच्या जवळ जरी गेलें, तरी तो पाहऱ्यावरील शिपाई "हुकम्डर" असें लागलेंच ओरडेल. व तेंही चमत्कारिक सुरावर. कोणी ह्मणतात कीं, असें ह्मटल्या बरोबर त्या मनुष्यानें "फिरंग" किंवा "गांववाला" असा उलट जबाब दिला तर बरें. नाहीं तर तो पाहरेवाला एकदम गोळी घालतो. ह्मणून अशा संकटाच्या जागीं आह्मीं आपल्या प्रिय वाचकांस नेऊं इच्छित नाहीं. बाबासाहेबांचा समाचार काय आहे तें जाणण्यास आमचे वाचक अतुर झाले असतील. तो समाचार आपल्यास बहुधा नारायणरावजीच्या बिराडीं गेलें असतां कळेल असें वाटतें. यास्तव आह्मीं आपल्या वाचकांस आमच्या बरोबर नारायणरावजीच्या बिन्हाडीं येण्याची विनंती करितों.

नारायणराव आपल्या खोलींत खुर्चीवर बसलेले आहेत. त्यांच्या पुढें एक सुंदर शिसवी लांकडाचें वाटोळें टेबल आहे. टेबलावर दोन तीन पुस्तकें व एक बिलोरी दऊत अशा जिनसा आहेत. नारायणरावजी या खोलीत एकटेच बसलेले नाहींत, त्यांच्या समोर दुसऱ्या खुर्चीवर सुमारें वीस वर्षांच्या उमराचा एक तरुण गृहस्थ बसलेला आहे. त्याजजवळ नारायणरावजी बोलत आहेत. तें आपण ऐकूं या.

नारा०—बाबासाहेब, आपण जर असे दररोज दहा दहा, अकरा अकरा, बारा बारा वाजेपर्यंत विचार करीत जागत बसूं लागलां, तर आपली प्रकृति चांगली राहील असें आपल्यास वाटतें? आधीच आपली अवस्था कशी झाली आहे याचा विचार करा. मुखावरील पूर्वींचें सर्व तेज अगदीं लोपून गेलें आहे शरीर अगदीं कृश झालें आहे. इतकें कीं आतां आपण चांगलें ओळखायाला सुद्धां येत नाहीं.

बाबा० गुरुजी! पण अगोदर मला सांगा, मी आपल्यास आतां गुरुजी ह्मणूं किंवा नको? आपल्यास "गुरुजी" ह्मणण्याचा मला आतां हक्क राहिला नाहीं असें वाटतें. कारण लहानपणींचे माझे सर्व हक्क आतां मला नाहींत असें मी पहातों. वस्त्रपात्र, चाकर माणसें, जीं मी आपलीं असें समजत होतों, तीं आतां माझीं नाहींत असें मला समजतें. पागेंतील पाहिजे त्या घोड्यावर मी बसत होतों. आतां मोतद्दार ह्मणतो, "आपल्यास घोडा देण्यास हुकूम नाहीं." ज्या वाड्यांत मी लहानपणापासून वाढलों—ज्यात पाहिजे तेथें, चाहिल त्या वेळीं हिंडत होतों-फिरत होतों, पाहिजे तेथें बसत होतों—उठत होतों-त्या वाड्यांत आतां मला जाण्याची बंदी झाली आहे. माझी आवडती खोली,

जी मीं मोठ्या हौसेनें नानातऱ्हेच्या सुंदर व अमोलिक पदार्थांनीं सुशोभित केली होती, त्या खोलीस आतां कुलूप असून ती खोली आतां तुमची नाहीं असें मला ह्मणतात– इतकेंच नव्हे- तर मला समजूं लागल्यापासून ज्यांस मी " आईबाप " असें मानिलें व ज्यांनीं मला पुत्राप्रमाणें ले. खिलें, त्यांस मी आतां आईबाप ह्मणूं नये असें झालें आहे- फार काय सांगूं? एजंट साहेबांचा पन्नास रुपयाचा–तो शिर-स्तेदार–रामभाऊ; जो पूर्वी वाड्यांत आला तर, माझ्या– माझ्या नाहीं, मीं बसत असें त्या दिवाणखान्यांत येऊन मला भेटल्याविना जात नसे, व आला तर दूर बसून मोठ्या अदबीनें हात जोडून " काय सरकार, काय हुकूम आहे!" असें ह्मणत असे–तोच रामभाऊ त्यादिवशीं साहेबांकडून वाडा ताब्यांत घेण्यासाठीं आला तेव्हां पाहिला. तेव्हांचा त्याचा दरारा काय सांगूं? सर्व वाडा त्याणें हालवून दिला.–मी बसलों होतों त्या दिवाणखान्यांत तो आला तेव्हां त्याच्या पाठीमागून दहा पांच शिपाई धांवत होते. रामभाऊ तर, धांवत, हातांतील काठीनें " हें काय? पेटी. करा मोहर कुलुपावर. हें काय? टेबल. मारा चिठी त्यावर." असें जवळच्या कारकुनास ह्मणत, इकडे तिकडे हिंडत होता. परंतु माझ्या जवळ आला नाहीं किंवा मज-कडेस त्याणें पाहिलें नाहीं. जणूं काय मी कोण ना कों-णचा? मग मींच होऊन त्यास हांक मारून ह्मटलें, "राम-भाऊ, हें आहे काय?" तेव्हां त्याजबराबरचा एक शि-पाई, ज्यास पूर्वी मी कधीं उगाच कोठें नजरेच्या खुणेनें आपला जोडा आणण्यास सांगितलें तर मोठ्या आनं-दानें तो आपल्या आंगावरच्या धोतरानें जोडा चांगला पुसून

माझ्या पायाजवळ आणून ठेवी, आणि मी पायांत घालण्यास सांगतों कीं काय याची मोठ्या उत्कंठेनें वाट पाहत जवळ उभा राही—जणूं काय माझ्या पादस्पर्शानें त्याचे पूर्वज उद्धरणारच कीं काय! तोच शिपुरडा आतां धट्टाईनें माझ्याजवळ येऊन माझ्या कानाशीं लागतो आणि ह्मणतो, "बाबासाहेब, त्यांस 'रामभाऊ' ह्मणण्याचे दिवस आतां गेले—त्यांस आतां 'भाऊसाहेब' ह्मणून हांक मारिली पाहिजे." ह्मणून विचारितों तें खरेंच सांगा, मी आपल्यास आतां गुरुजी ह्मणूं किंवा नको?

बाबासाहेबांचें असें आवेशाचें व अतिउद्विग्नतेचें भाषण ऐकून नारायणरावजीस फार वाईट वाटलें. आपल्या प्रिय शिष्यास मनोभंगजनित दुःख पराकाष्ठेचें झालें आहे त्याचें समाधान कसें करावें या विचारांत कांहीं वेळ ते कांहीं न बोलतां खालीं पहात राहिले. बाबासाहेबांस त्या आवेशाच्या भाषणानें बरेंच श्रम झाले असें वाटतें. कारण बोलल्यानंतर ते खुर्चीवर मान टेंकून पडले.

कांहीं वेळ गेल्यानंतर -

नारा०—बाबासाहेब! ईश्वरानें आपल्यावर महत् संकट आणिलें आहे, हें मी कबूल करितों. परंतु बाबासाहेब! या जगाची रहाटी आपण पाहिली नाहीं का? कीं कसाही निबिड अंधःकार पडला तरी कांहीं वेळानें खचित सर्व पृथ्वी सूर्याच्या तेजानें पूर्ववत् सुप्रकाशित होत असते. मला वाटतें, या जगांत असें जबर दुःखच नाहीं कीं ज्याचा परिहार विचार केला असतां मनुष्याच्यानें होणार नाहीं.

बाबा०—गुरुजी! माझ्या या स्थितींत विचार करून माझ्या दुःखाचा परिहार होईल असें मला वाटत नाहीं.

ना० १०—बाबासाहेब, असें आपण समजूं नये. प्रत्येक विपत्तींत आपण आपल्यास दुःख काय झालें आहे, याचा विचार न करितां आपल्यापाशीं सुख किती राहिलें आहे त्याचा विचार केला पाहिजे. आणि आपल्यापाशी राहिलेलें सुख तेंही जर ईश्वरानें नेलें असतें तर आपण आहों त्यापेक्षां किती अधिक विपत्तींत असतों हें मनांत आणून प्राप्त झालेल्या विपत्तीचें कांहीं दुःख न मानितां जवळ राहिलेल्या सुखाबद्दल ईश्वराचे आभार मानावे. सारांश, बाबासाहेब! आपलें गेलें काय हें मनांत न आणितां आपल्यापाशीं राहिलें काय तें पहावें.

बाबा० तें मी पाहिलें परंतु त्यापासून, गुरुजी! माझें फारसें समाधान होत नाहीं. (खुर्चीवरून उठून टेबलाखालीं एक लहानशी लांकडाची पेटी होती ती वर घेऊन टेबलावर ठेवितात) गुरुजी! माझें सर्व गेलें—संपत्ति गेली, आईबाप गेले, सर्व मनोरथ गेले, सर्व आशा नाहींशी झाली,- माझें काय बरें नाहीं गेलें? माझी ह्मणून ह्मणण्यास एक काय ती ही पेटी मात्र राहिली आहे. वाड्याची जप्ती होऊन सर्व जिनसांची एजंट साहेबामार्फत झडती झाली, त्यावेळी माडीवर एका खोलींत ही सांपडली. तिजवर माझ्या नांवाची चिठी होती ह्मणून ती मजसमक्ष उघडून तपासून त्या दिवशीं मला दिली. हींत पहा, (पेटी उघडून आंतील सर्व जिनसा बाहेर काढितात) हें एकें जुनें फाटकें लुगडें, जें कोणी दोन आण्यांसही घेणार नाहीं. हीं दोन मळकट आंगडीं व ह्या दोन टोप्या व ह्या कागदाच्या पुडींत ही एक तांब्याची ताईत. ह्या जिनसा मजपाशीं राहिल्या ह्मणून मी आनंदी असावें असें

तुमच्यानें ह्मणवेल काय? मी तर ह्या फटकुरांची किंमत (लुगडें व तीं आंगडीं व टोप्या हातांत घेऊन मोठ्या त्वेषानें फाडून त्यांच्या चिंध्या करीत) किती समजतों पहा. झालें आतां? आतां मजजवळ काय राहिलें! हीं आंगावरचीं वस्त्रें एवढींच ना? या राहिल्या सुखाबद्दल मी ईश्वराचे आभार मानूं काय? सांगा.

नारा०—बाबासाहेब! हें काय? अहो दुःखास आरंभ होऊन एक महिना सुद्धां पुरा झाला नाहीं इतक्यांत अठरा वर्षांचें अत्युत्तम सुख अगदीं विसरून गेलां काय? मनुष्याचा मोठा चमत्कार आहे, कीं कितीही वर्षें सुखाचीं गेलीं तरी त्याचा विशेष आनंद त्याच्या मनांत न राहतां, त्या सुखांत जर कां एकादा दिवस दुःखाचा आला तर तें दुःख त्यास अगदीं दुःसह होतें. आणि तो संतप्त होऊन जातो; मागील सुखाबद्दल कृतज्ञबुद्धि असावी ती किंचित् मात्रही त्यास राहत नाहीं; कदाचित् क्षणिक दुःखामुळें कृतघ्न होऊन ईश्वरास तो दोषही देऊं लागतो. हें एक मोठें नवल होय कीं, तो त्या एका दिवसाच्या दुःखावरून पुढें जन्मपर्यंतही असेंच दुःख होणार अशी अज्ञानमूलक खोटी कल्पना करून खरोखरी जें दुःख असतें त्याचे शतपट तो तें विनाकारण वाढवितो; परंतु पुढें येणारे क्षणांत आपल्यास सुख होईल किंवा दुःखच राहील हें कोण बरें सांगूं शकेल? ह्मणून मी ह्मणतों कीं, बाबासाहेब, येणाऱ्या वेळांत दुःखच राहील किंवा सुख होईल याचा कांहींच विचार न करितां चालू क्षणांतीलच दुःखाचा जर विचार केला तर तें कितीसें असतें बरें?

बाबा०—गुरुजी! मी कृतघ्न होत नाहीं. परंतु दुःख

सहन होत नाहीं त्याला काय करूं? आपण ह्मणतां कीं अठरा वर्षें सुखाचीं गेलीं असून एक महिना ही दुःखाचा सहन होत नाहीं काय? पण गुरुजी! अठरा वर्षें अन्न मिळालें ह्मणून एक महिना उपास निघेल काय? आपण सांगा बरें.

नारा०—बाबासाहेब! अन्नाची गोष्ट सुखास मुळींच लागत नाहीं. कारण अन्न ही एक नियमित उपभोग्य वस्तु आहे. जसें अन्न शरीराच्या पोषणास अवश्य आहे हें आपल्यास समजतें व तें कसें असावें हें आपल्यास ठरवितां येतें तशी सुखाची गोष्ट नाहीं. सुख ह्मणजे काय पदार्थ आहे हें कोणाच्यानें सांगवत नाहीं. अमुक गोष्टी जवळ असल्या ह्मणजे सुख होईलच असें कोणाच्यानें ह्मणवणार नाहीं. जी गोष्ट एकास सुखकारकशी वाटते तीच दुसऱ्यास तशी सुख देणारी होईल असें खात्रीनें ह्मणतां येत नाहीं. सुख किंवा दुःख हा मनाचा धर्म आहे. ह्मणून सुख होणें अथवा दुःख होणें हें मनाच्या स्थितीवर अवलंबून आहे. मनानें मानिलें तें सुख—मानिलें तें दुःख असें आहे. बाबासाहेब! या मनासारिखा, या सर्व जगतांत दुसरा पदार्थ नाहीं. मन हें अतिनाजूक घड्याळापेक्षांही पराकाष्ठेचें नाजूक आहे. तें कशानें बिघडेल व बिघडलें असतां काय केल्यानें तें दुरुस्त होईल तें त्या मनाच्या कारागिरासच माहीत. मनुष्यानें तेथें हातच टेंकले पाहिजेत. बाबासाहेब! या मनाचा असा चमत्कार आहे कीं, जी गोष्ट एकाच्या मनास सुख देणारी अशी वाटते तीच दुसऱ्यास दुःख देणारी भासते. सारांश, सुखदुःख हें सर्व आपल्या मनावर आहे. अन्न मिळालें नसतां अर्थ

मिळालें अशी कल्पना करून कधीं पोट भरणार नाहीं. परंतु सुखाची कल्पना करून मनास आनंद करून घेतां येईल. ह्मणून, बाबासाहेब! अन्नाचा दृष्टांत सुखास लागत नाहीं.

बाबा०—गुरुजी! सुख देणाऱ्या सर्व पदार्थांस जर मी मुकलों आहें तर मी आतां सुखाची कल्पना करून मनास आनंद कोणत्या प्रकारें बरें करून घेऊं?

नारा०—बाबासाहेब! असें उदास होऊन काय फळ आहे? तुह्मांपाशीं सुख मानण्यास आज कांहींच नाहीं काय?

बाबा०—नाहीं का, गुरुजी? पुष्कळ आहे. ही तांब्याची ताईत—विकली असतां एक पैसा खचित येईल. ही पेटी—हे कपडे—शिवाय एजंटसाहेब दरमहा पन्नास रुपायांची नेमणूक करून देत आहेत. आणखी काय पाहिजे?

नारा०—बाबासाहेब! तुह्मीं कोणत्या अर्थानें बोलतां तें मी समजतों. या शिवाय अतिसुखकारक, अमोल्य असें तुह्मांपाशीं कांहीं नाहीं ना?

बाबा०—आपण सांगा बरें काय आहे तें? मला तर कांहीं दिसत नाहीं.

नारा०—तुमचें सुशिक्षीत मन—तुह्मीं संपादन केलेली विद्या. ही विद्या तुमच्या गेलेल्या सर्वधना पेक्षांही अधिक मौल्यवान—गेलेल्या सर्व सुखांपेक्षां ही अधिक सुखकारक आहे.

बाबा०—(डोळे पाण्यानें भरून) गुरुजी! मला आतां विद्या काय करायाची आहे! मला तर वाटतें कीं, माझी विद्या झालेली नसती तर मी आज सुखी असतों. विद्याहीन

मनुष्याची ज्ञानदृष्टि आकुंचित असते. त्याची दृष्टी फार दूरवर जात नाहीं. ह्मणून तो थोड्या गोष्टींत संतुष्ट असतो. मला विद्या असल्यामुळें माझी महत्वाकांक्षा वाढ-ली आहे. आणि ती तर आतां पूर्ण होण्यास मार्ग नाहीं. माझ्या विद्येप्रमाणें माझी स्थिति नाहीं तर ती विद्या उलटी माझ्या दुःखास आतां कारण होणार नाहीं काय?

नारा०—बाबासाहेब! विद्या नसती तर आज तुह्मीं सुखी असतां ना? ह्मणजे आपलें ह्मणणें कीं गरीब स्थि-तींत विद्या नको. विद्या असली तर मनुष्यास मोठी स्थिति पाहिजे. बाबासाहेब! आपण असें ह्मणतां यावरून विद्ये-चें खरें महत्व आपल्यास अद्याप कळून आलें नाहीं असें मला ह्मटलें पाहिजे. मनुष्य कोणत्याही स्थितींत असो. त्यास विद्या ह्मणजे ज्ञान अवश्य पाहिजे. तें त्यास नसे-ल तर त्याच्यांत आणि पशूंत विशेष अंतर रहाणार नाहीं. मीं आपल्यास अनेक वेळा पूर्वीं सांगितलें आहेच—आणखी आतां एक वेळा पुन्हा सांगतों—कीं, नानाप्रकारचे हिंस्र-पशू ज्यांत जागजागीं आहेत अशा आरण्यांतून एकटें चा-ललें असतां जशी आपल्या रक्षणार्थ उत्तम पाणीदार त-रवार जवळ असण्याची अवश्यकता आहे, ती नसेल तर वारंवार प्राणसंकटाची भीति,—किंवा निबिड अंधकार असून जागजागीं मोठमोठाले खांचखळगे आहेत अशा मा-र्गांतून चाललें असतां जशी उजेडाची अवश्यकता—तो नसेल तर ठेंच लागून पडण्याची धास्ती—त्याचप्रमाणें बाबासाहेब! या जगांतील प्रवास करितेसमयीं आप ल्यापाशीं ज्ञान असण्याची अवश्यकता आहे. जशी ती तर वार किंवा तो उजेड सदैव पाहिजे—मग तो वाटेंत चा

कणारा असो, किंवा घोड्यावर बसलेला असो, किंवा पालखींत असो, त्याचप्रमाणें मनुष्य कोणत्याही स्थितींत असो, त्यास ज्ञान पाहिजे. शरीरास जशी आरोग्याची जरूरी—तें नसेल तर जसा मनुष्य अगदीं निरुपयोगी, तद्वतच मनास ज्ञानाची जरूरी आहे. मनास ज्ञान नसेल तर तें मन व्यर्थ होय. मनुष्यास सदसत्‌विचार करणारें मन नसतें तर तो दोन पायाचा अति दुर्बळ असा पशूच असता. ह्मणूनच विद्याविरहित मनुष्याची गणना पशूंत करीत असतात.

हें ऐकून बाबासाहेबांच्या मनाचें थोडेंसें समाधान झालें असें दिसतें. कारण ते आतां पूर्वीच्या उदासीन व बेपर्वाईच्या बुद्धीनें बोलण्याची तऱ्हा सोडून ज्ञानेच्छु अंतःकरणानें बोलूं लागतात.

बाबा०—गुरुजी! विद्येचें महत्व मी समजतों. परंतु तिजपासून मी हल्लींच्या दुःखाचा परिहार कसा करावा? तें सांगा. मी तर या दुःखानें अगदीं वेडा होऊन गेलों आहें. एकटा विचार करीत बसलों ह्मणजे तर मन एखादे समयीं इतकें भडकून जातें कीं समयीं देहाचा नाश करावा असें वाटतें. गुरुजी! माझी स्थिति आपण पूर्णपणें जाणत आहां.

नारा०—बाबासाहेब! आपण समाधान करून घेण्याची इच्छा दर्शविली आतां मी आपलें समाधान करितों. मी आपल्यास प्रसंगानुसार सांगितलें आहे कीं, या जगांत सतत राहणारें सुख मुळींच नाहीं. मनुष्यावर नेहमीं कांहीं तरी दुःख, कांहीं तरी संकट, अरिष्ट, अथवा कांहीं तरी अडचण येतेच. ही या जगाची बाबासाहेब! रहाटीच आहे.

बाबासा०—अशा प्रसंगीं मनुष्यांनीं काय करावें व कसें वागावें?

नारा०—तेंच सांगतों ऐका. या जगांत अनेक प्रकारचीं दुःखें व संकटें आहेत तीं जगांतील आपली वस्ती क्षणिक आहे असें आपल्या मनांत रहाण्यासाठीं ईश्वरानें बहुधा ठेविलीं आहेत. अशा या जगांत आपण असतेवेळीं, आपल्यापाशीं विद्या असणें हें फारच अवश्य आहे. बाबासाहेब! विद्येच्या योगानें आपल्यास कोणत्याही स्थितींत रहाण्यास सामर्थ्य येतें. विद्या आंगांत असली तर, आपल्यास कोणतीही स्थिति प्राप्त होवो—आपल्यावर कोणतेंही संकट येवो—आपण त्या स्थितीस अथवा त्या संकटास योग्य तीच वर्तणूक करूं. हाच कायतो विद्येचा मोठा उपयोग होय. विद्येच्या योगानें आपल्यास समजतें कीं, ईश्वरानें ज्या स्थितींत आपल्यास ठेविलें आहे त्या स्थितींत आपण संतोषानें राहून योग्य रीतीनें वागलें पाहिजे. आणि तसें वागलें ह्मणजे जगाच्या कर्त्यानें आपल्याकडे सोंपविलेली कामगिरी योग्य रीतीनें बजाविल्यासारिखें आहे. आपल्यास दुःख प्राप्त झालें ह्मणजे प्रथम हें पहावें कीं, तें दुःख परिहार्य किंवा अपरिहार्य आहे. परिहार्य असेल तर होईल तितका यत्न करून तें दूर करण्यास झटणें हें आपलें कर्तव्य आहे. परंतु तें दुःख अपरिहार्य असेल तर त्याबद्दल मनाचें विचारानें शांतवन केलें पाहिजे. आणि प्राप्त झालेलें दुःख हें आपल्याकडून झालेल्या कांहीं अपराधाच्या शासनाबद्दल अथवा असेरीस आपल्या हिताबद्दल आहे असें मानावें आपल्याकडून कोणता आपराध झाला आहे अ-

था आपलें हित कशांत आहे हें आपल्या अल्पमतीस कळत नसतें. परंतु जगदीश परम न्यायी, परम दयाळु व सर्वोत्तम आहे असें मनांत पूर्णपणें वागवून त्या जगदीशासमोर लीन होऊन त्यानें हल्लींपेक्षां जास्त दुःखांत लोटलें नाहीं ह्मणून त्याचे आभार मानावे. कारण जास्त दुःखांत लोटण्याचें त्याणें मनांत आणिलें असतें तर त्यास काय कठीण होतें? बाबासाहेब! तो प्रभु सर्वशक्तिमान आहे. तो देऊं लागला तर काय देणार नाहीं! आपल्यावर त्याची दृष्टी होती तेव्हां पृथ्वीपतीस सुद्धां देतां आलें नसतें तें त्याणें आपल्यास दिलें. आपल्यास ऐश्वर्य दिलें-विद्या दिली-एका उत्तम सुंदरीचें प्रेम दिलें.-आईबाप दिले. अशा प्रकारें तो प्रभु आपल्या अनंत हस्तांनीं एक दिवस नव्हे-दोन दिवस नव्हे-सतत अठरा वर्षें एकसारखी आल्यावर सुखाची पाखर झाडीत असतां आपण कधीं त्याचे आभार मानिले काय? कधीं आनंद दाखविला काय? कदाचित् आपल्यास त्याचें स्मरणही झालें नसेल. कारण सुखांत ईश्वराचा बहुधा विसर पडत असतो.

(बाबासाहेबांच्या डोळ्यांतून या वेळीं टप् टप् अश्रु पडतात.)

नारा०-बाबासाहेब! खरेंच सांगा एक दिवस तरी त्या प्रभूचें अंतःकरणपूर्वक आपल्यास स्मरण झालें होतें! तो प्रभु कोपला तर त्यास आवरण्यास कोण समर्थ आहे! जितक्या हातांनीं तो देत होता तितक्या हातांनीं तो नेऊं लागला तर तो काय बरें नेणार नाहीं? अशा वेळीं त्याणें आपल्यापाशीं जें ठेविलें ती त्याची मोठी कृपाच आहे असें समजून त्यास अनन्यभावें लीन अंतःकरणानें

शरण जावें याखेरीज दुसरा उपाय नाहीं. कारण या ज- गांतील त्रिविधताप हरण करण्यास त्याशिवाय अन्य कोणी समर्थ नाहीं.

हें बोलणें संपत आहे तों बाबासाहेब उठून खिडकी- कडेस जातात. आणि आकाशाकडे डोळे करून दोन्ही हात जोडून उभे राहतात.

बाबासाहेब, एकदम उठून काय करीत आहेत तें पाह- ण्यासाठीं नारायणराव बाबासाहेबांकडेस पहातात, तों बा- बासाहेबानीं खिडकीकडेस तोंड केलें आहे असें त्यांस दिसलें. खिडकी समोर चंद्र आला होता. त्याचे स्वच्छ किरण बाबासाहेबांच्या तोंडावर पडलें होतें. त्या किरणांनीं बाबा- साहेबांचे डोळे मिटलेले असून त्यांच्या गालावरून अश्रुधारा चालल्या आहेत असें दिसलें. तें पाहतांच नारायणरावजी एकदम आपली दृष्टी माघारें घेऊन खालीं पहात राहिले.

वाचकहो, या संसारांतील नानाविध दुःखांनीं पीडित झालेला मनुष्य जेव्हां आपल्या प्रभूस शरण जाऊन आप- ल्या दुःखांचीं गाऱ्हाणीं करण्यासाठीं त्या समोर उभा रहातो आणि त्याची करुणा भाकितो तेव्हां त्याच्या तोंडा- कडेस कोण पाहील?

बाबासाहेब खिडकींत उभे राहून आपल्या प्रभूस काय बोलले तें आह्मांस माहीत नाहीं. सुमारें अर्धघटका स्तब्ध उभे होते. मग खुर्चीवर येऊन बसले. नंतर—

बाबा०—गुरुजी, मी तुमचे उपकार किती ह्मणून स्मरूं? असो. आतां निजायास जाऊं चला. आज मला झोंप येईल असें वाटतें.

भाग २२.

नारायणरावजी सकाळीं उठून खोलीबाहेर पाय ठेवि- ल्यांच पहिली हाक गोविंदभटजीस मारतातः—"गोविंदा!"

गोविंदभट—(स्वैंपाकघरांतूनच) रावसाहेब!

नारायणराव—बाबासाहेब निजून उठले?

गोविंद०—(स्वैंपाकघरांतूनच) पोतेरें घासतों आहें रावसाहेब.

नारा०—(आपल्याशीं) मोठा बेटा चाहाटळ. (मो- ठ्यानें) अरे, पण बाबासाहेब उठले काय?

गोविंद०—हात धुऊन आलों रावसाहेब.

नारा०—(आपल्याशींच) हा बेटा मजजवळ ह्मणूनच इतके दिवस टिकला आहे. मीच ह्मणून हें सर्व सहन करि- तों. दुसरासा असता तर बेट्यास कधींच घालवून देता. प- हिल्या विचारण्याबरोबर कधीं नीट जबाब देईल, असें कालत्रयीं घडावयाचें नाहीं. आपण कितीही जरी घाईत असलों तरी या बेट्याच्या तब्बेतीस येईल तेव्हांच तो बोलणार.

इतक्यांत गोविंदभटजी लहानशा फडक्यानें हात पु- शीत पुशीत स्वैंपाकघरांतून हळु हळु बाहेर येतात. ही हळु पाव- लानें येणारी मूर्ति आपले जुने मित्र गोविंद भटजी यांची आहे असें ओळखण्यास आमच्या प्रिय वाचकांस, नारायणराव- जीनीं त्यास त्याच्या नांवानें हांक मारिली नसती तर, किं- चित् अवघड पडलें असतें. कारण बारा वर्षांपूर्वी घांट चढ- तांना पाहिलेले गोविंदभटजी आणि आतां हळु हळु पाव- लानें चालत येणारे गोविंदभटजी यांत बरेंच अंतर पड- लें आहे. पूर्वी पाहिले होते त्यापेक्षां आतां गोविंदभटजीं- चें शरीर—विशेषेंकरून पोट बरेंच मोठें झालें आहे. हें,

नेसलेला पंचा बेंबीखालीं चार बोटें असल्यामुळें, अगदीं स्पष्ट दिसत आहे. पोट मोठें झालें आहे तरी शरीरांत वा-ताचा लवलेशही शिरलेला दिसत नाहीं कारण पोटाला कोठेंही "वळकट्या" पडलेल्या नसून दंड ऐटदार व भरलेले दिसत आहेत. पोटाला मोठेपणा बहुधा तूप व सा-खर या मिश्रित पदार्थांच्या अतिसेवनानें आला असावा असें आमचें अनुमान आहे. हळु चालणें ही गोविंदरावजींची नेहमींचीच संवई होती.

गोविंदभटजी नारायणरावजीसमोर येऊन व हातांतील मळकट फडका खांद्यावर टाकून

" काय विचारलें रावसाहेब ? "

ना०—गोविंदा, एका शब्दाचें काम तेथें एक घटका पाहिजे काय ? बेट्या केव्हांचा मी बाबासाहेब उठले किंवा नाहींत तें विचारीत असतां त्याचा जबाब लागलाच द्यावयाचा टाकून हजार बयादी सांगत आहेस. गोविंदा, तुला खचीत सांगतों मजजवळ ह्मणूनच तूं इतके दिवस टिकलास बरें !

गोविं०—तुमची, रावसाहेब; मोठी शर्थ आहे. मनुष्या-ला बोलायाला चालायाला कांहीं अवकाश सुद्धां नसावा ना?

नारा०—(रागानें) चूप रहा—बोलूं नको फार. (कांहीं वेळानें) जा आणि बाबासाहेब उठले किंवा नाहींत तें पाहून ये.

गोविंदभट घरांत जाऊन परत येतो. नारायणरावजी त्याच्या तोंडाकडे पाहतात. गोविंदभटजी कांहीं न बोल-तां खांद्यावरील फडका हातांत घेऊन तो उगाच झटकीत उभा रहतो.

नारा०—मौंद्या! बोलायास तोंड आहे कीं नाहीं !

गोविं०—आहे, रावसाहेब.

नारा०— मग?

गोविं०—मग काय?

नारा०—अरे लवंडिच्या, बाबासाहेब निजून उठले किं काय तें बोलशील किं नाहीं? खचित सांगतों गोविंदा, तूं महान् साधूसही राग आणशील. खरोखरीच.

गोविं०--रावसाहेब, आतां माझा नाइलाज आहे. तुम्हीच ह्मणतां चूप राहा. बोलूं नको. आणि आतां मी बोलत नाहीं ह्मणून रागावता, याचा अर्थ काय? असली तब्येत आपल्याच्यानें निघणें कठीण. खरेंच सांगतों.

नारा०—(रागामुळें क्षणभर स्वस्थ राहून) गोंद्या, हा फाजीलपणा बरें. लक्षांत ठेव हा फार फाजीलपणा आहे. खचीत तूं अगदीं शिरजोर झालास. पण त्यांत तुझा अपराध नाहीं. तो माझाच अपराध. प्रथमपासूनच मी कडकपणा ठेविला असता आणि तुझ्या पाठीस चाबकाची ओळख करून दिली असती तर इतकी बयाद तूं आज खचितच न लावितास. तुझ्याकडेस याचा कांहीं बोल नाहीं. मीच वेडा. तुझ्याशीं इतक्या सौम्य रीतीनें व सलगीनें कां बरें वागावें? त्याबद्दल मला आतां योग्य बक्षिस मिळत आहे.

गोविं०—(किंचित् वाईट वाटलेंसें दाखऊन) रावसाहेब, अपराध क्षमा करा. (आपल्याशीं हळूच) कोणाची होऊं नये बायको किं कोणाचा होऊं नये चाकर. (मोठ्यानें) बाबासाहेब आज मोठ्या सकाळीं उठून कपडे करून बाहेर गेले.

नारा०—(अमळ चकित होऊन) अरे, खरेंच किं काय? अरे प्रथमच असें ह्मणायास तुला तोंड नव्हतें!

गोविं०—बाबासाहेब, पांच वाजण्याच्या पूर्वींच खोलीं-तून बाहेर आले. आणि लगबगीनें तोंड धुऊन कपडे करून बाहेर गेले.

नारा०—कोठें जाणार. केव्हां परत येणार. हें कांहीं बोलले?

गोविं०—कांहीं बोलले नाहींत. तुह्मी उठला नाहीं असें सांगितल्यावरून त्यांणीं एक चिटी लिहून ती तुह्मी उठ-ल्याबराबर तुह्मांस द्यावी ह्मणून मजजवळ दिली आणि ते निघून गेले.

नारा०—(राग सांवरून) ती चिठी कोठें आहे

गोविं०—आणतों.

गोविंद भट चिटी आणण्यास घरांत जातो. नारा-यणरावजी, गोविंदभट हळु पावलानें जात आहे त्याकडे-स पाहत (आपल्याशीं) " असा मूर्खाचा शिरोमणी कधीं कोणी पाहिला नसेल. बेव्याला 'त्वरा' हा शब्द माहीतच नाहीं. त्याच्या शब्दकोशांत तो शब्दच नाहीं असें दिसतें. त्याला पाहिजे तितकें बोला, चाला, विनवा, त्याजकडून त्वरा ह्मणून कशी ती व्हावयाची नाहीं. केवळ बेटा अंजगरवृत्ति आहे. पहा, त्याला इतकें बोललों तरी त्याच्या कांहीं गांवीं आहे ? आंगांत लबाडी नाहीं एवढा मात्र काय तो वाखाणण्यासारिखा गुण आहे. ह्मणून काय त्यागें पाहिजे तो फाजीलपणा करावा काय ? अद्याप ल-वंडीचा काय पाहत आहे कोण जाणे. (मोठ्यानें) गोद्या—

गोविं०—(घरांतून) ओ. रावसाहेब चिठी शोधतों आहें. (आपल्याशीं) मोठी बा रावसाहेबांची घाई ! चिठी ती काय. आणि तिचेबद्दल घाई ती किती. रावसाहेबांची घाई कांहीं वेडी न वांकडीच पाहावीती. करावयाची तेथें

करावयाची नाहीं. आणि नाहीं करावयाची तेथें करावयाची. टपालांतील कागद आले किं ठेवा पुढ्यांतील फराळांचें एके अंगास. वाचा प्रथम कागद. टपाल येण्यास जरा वेळ लागला किं पाठवा मनुष्य टपाल हपिसांत. असली कसली बेटी कागदाकरितां घाई ? कागद कां खाण्याचे पदार्थ आहेत असें रावसाहेबांस वाटतें ? भगवान जाणे काय असेल तें. (मोठ्यानें) रावसाहेब, चिठी सांपडली. ही पाहा आणली. (चिठी घेऊन येतो) ही घ्यावी.

रावसाहेब चिठी घेऊन वाचतात. आणि वाचीत असतां आपल्याशींच बोलतात.

" ' गुरुजी ' खासें. रात्रीं गुरुजी ह्मणण्यापूर्वीं काय आवेश आला होता. ' रात्रीं झोंप बरी आली '. यावयाचीच. जगदीशास दुःखांत शरण गेलें किं दुःखाचें परिमार्जन झालेंच असें समजावें. " जरूरीच्या कामाकरितां कमिशनर साहेबांच्या बंगल्यांत जात आहें ' इतकें जरूरीचें काम? मला कांहींच न सांगतां? काय असेल तें असो. ' नऊ वाजण्याच्या आंत परत येईन. नऊ वाजेपर्यंत बाहेर कोठें जाऊन येणें असेल तर जाऊन यावें '. ठीक आहे. मी आतां तोंड धुऊन सेनापतीकडून जाऊन येतों ". (मोठ्यानें) गोविंदा ! पाणी घेऊन ये पाहूं. मी तोंड धुतों, इतक्यांत चहा होऊं दे. पण गोंद्या, अगोदर सांगतों तें ऐक. तूं पहा आज मोठा बेवकुबपणा केला बरें.

गोविं०—तो कसा, रावसाहेब.

नाग०—अरे कोणीं कांहीं कागद किंवा पत्र देऊन ठेविलें तर तें लागलेंच आणून दिलें पाहिजे.

गोविं०—पण रावसाहेब, बाबासाहेबांनीं देऊन ठेवलेली लहान चिठी होती.

नारा०—अरे मूर्खा, लहान चिठी असली ह्मणून काय झालें? चिठी काय सामान्य वस्तु आहे असें तूं समजतोस? अरे, बोटभर चिठींत दोनच ओळी असल्या तरी समयीं त्या एखाद्या मोठ्या महत्वाच्या कामाबद्दल असतील. ती चिठी तत्काळ वाचून पाहिली नाहीं तर वेळेस अशी एकादी अनिर्वाच्य नुकसानी होईल कीं ती पुढें कशानेंही भरून येऊं शकणार नाहीं.

गोविं०—रावसाहेब! अशा जरूरीच्या कधीं चिठ्या आल्या तर मी त्या नेहमीं आपल्यापाशीं लागल्याच देत असतों. कधीं बरें चुकलों आहें? आणि कधी बरें चिठी दिलेली नाहीं? नाहीं ह्मणायाला त्यादिवशीं मात्र जरा गोष्ट घसरणार होती; पण थोडक्यांत सांवरली. त्या दिवशीं ती सेनापति साहेबांकडील जेवणाची चिठी आली होती, ती आपण बाहेरून येतांच द्यावयाची ती कशी विसरून राहिली कोण जाणे. आपण पानावर बसणार इतक्यांत मला त्या चिठीची आठवण झाली ह्मणून बरें झालें. नाहीं तर त्या दिवशीं मोठी नुकसानी झाली असती ती पुढें कशानेंही भरून येऊं शकली नसती. पण ही बाबासाहेबांची चिठी मी वाचली होती; रावसाहेब.

नारा०-(हंसूं आंवरून) गोंद्या, तूं अगदीं पशू आहेस बेट्या.. तुझी सुखदुःखाची, नफानुकसानाची कल्पना जेवणाच्या गोष्टीच्या पलिकडे जातच नाहीं ना? अरे, माझ्या अंतःकरणांत लहानशा चिठीचें महत्व जणूं मोठ्या खिजिन्याचेंच बेतलेलें काय असें ठसलें आहे. मी मुंबईंत असतां तेथें माझा एक अल्पवयी परम मित्र होता. त्याचा

कांहीं अतर्क्य ईश्वरी क्षोभानें थोड्या काळांत एकदम अनेक दु:सह संकटें येऊन पडलीं. त्यामुळें तो अगदीं गांगरून गेला. संकटसमयीं धैर्य धरावें हें त्या अल्पवयास कोठून समजणार? एके दिवशीं त्याच्या मनास इतका संताप झाला कीं त्यास आपल्या प्रिय देहाचा कंटाळा येऊन त्याणें दु:खाच्या आवेशांत त्या देहाचा नाश करण्याचें मनांत आणलें. आणि मला एक चिठी लिहून ती आपल्या लहानग्या भावापाशीं दिली; आणि आपण रागाच्या सपाट्यांत मनांत आणलेलें कार्य उरकण्यास घरांतून निघून गेला. तो लहान मुलगा ती चिठी मजकडेस घेऊन आला आणि सांगूं लागला कीं "ही दादानें दिली आहे." मी त्यावेळीं कांहीं कामांत होतों. मी त्यास विचारिलें, "तुझे दादा कोठें आहेत?" तें मनोहर बाळ ह्मणालें, "दादा बाहेर गेला." मीं ह्मटलें, "बरें आहे, चिठी टेबलावर ठेव." आणि मी आपलें काम करूं लागलों. मनांत ह्मटलें, 'चिठींत काय असावयाचें आहे? वाचूं सावकाश.' कांहीं वेळानें टेबलाजवळ जाऊन चिठी घेऊन वाचून पाहतों तों, अरे भगवान्! पोटांत धस्स झालें. माझ्या मित्रानें त्या वीटभर चिठीवर दोनच ओळी लिहिल्या होत्या:—

'मित्रा, मी आपल्या देहाचा नाश करण्यास गेलों, माझ्या मागें माझ्या कुटुंबाचा सांभाळ कर.'

गोंद्या! त्यावेळीं माझें मन मला काय बोललें असेल, त्याची तुला कल्पना करवेल रे? आणखी एकच पळ जर ती चिठी मीं पाहिली नसती तर त्या दिवशीं मी आपल्या प्रिय मित्रास मुकलों असतों. चिठी पाहतांच आंगरखा पागोटें न घालतां, वेड्याप्रमाणें, मागील दाराकडील आंबरा-

ईत एक जुनाट विहीर होती तिकडे धांवत गेलों. या विहिरींत मी एकादे दिवशीं आपला जीव देईन, असें माझा मित्र वारंवार ह्मणत असे. गोंद्या, त्यावेळीं मी शुद्धीवर नव्हतों असें वाटतें. आडमार्गानें गेलों त्यामुळें धांवतांना दोन वेळां तर गडग्यावरून पडलों. विहिरीजवळ जातांच तींत धाडदिशीं उडी घातली. माझी विहिरींत उडी आणि माझ्या मित्राचें विहिरीचे तळापासून वर येणें, याचा एकच संधी झाला. त्याचें डोकें वर येतांच मी त्याची शेंडी धरिली आणि त्यास पोंहत पोंहत पायरीजवळ आणिलें. त्यास शुद्धीवर येण्यास चांगल्या दोन घटका लागल्या. चांगला शुद्धीवर आल्यावर त्याणें माझ्या गळ्यास आपल्या गार व म्लान हातांनीं मिठी मारली आणि तोंडांतून पहिले शब्द हे काढले. 'हे प्रिय मित्रा, मी सुखाची वाट धरली असतां, त्या वाटेच्या आड येऊन तूं मला पुनः दुःखांत आणिलें हा तुझा चांगुलपणा काय?'

तुला वेड्या असल्या गोष्टी सांगणें आणि बहिऱ्यापुढें गाणें, अगदीं सारिखें आहे. (क्षणभर वेळ गेल्या नंतर) जा आणि पाणी लौकर घेऊन ये.

गोविं०—होय आणतों.

गोविंदभट पाणी आणण्याकरितां घरांत गेल्यावर आपल्याशीं ह्मणतो—"रावसाहेबांची मोठी मौज आहे गोष्ट सांगण्याची—कोठला दाखला कोठें! एकादसमयीं तशी कोणी चिठी लिहिली ह्मणून काय सर्वंच चिठ्ठ्यांत जीव देण्याचा मजकूर असतो? एक एक चमत्कार आहे बोलण्याचा, बुवा."

गोविंदभटजीनें पाणी आणून दिल्यानंतर नारायणरावजी तोंड धुतात आणि नंतर चहा घेऊन बाहेर जातात.

भाग २३.

नारायणरावजी सेनापतीचे घरीं जाऊन चौकशी करितात तों सेनापति आपल्या सर्व माणसांसुद्धां दोन दिवस पूर्वींच साताऱ्या नजीक आपल्या वतनगांवीं निघून गेले असें त्यांस समजलें.

सेनापति आपल्यास अगर बाबासाहेबांस न कळवितां एकदम इतके जलदीनें निघून गेल्याचें ऐकून नारायणरावजीस मोठा अचंबा वाटला, परंतु सेनापतीस जलदीनें निघून जाण्यास तसेंच कांहीं कारण झालें होतें.

महाराजांच्या दुखण्याचा असा अकल्पित व दुःखकारक परिणाम झाल्यामुळें शहरांत सर्वांस तर दुःख झालेंच; परंतु त्या गोष्टीनें सेनापतीच्या घरीं सर्व प्रकारें अत्यंत दुःख झालें. महाराज बाबासाहेबांस दत्तक घेणार व बाबासाहेब महाराजांच्या मागें गादीचे मालक होणार हें मनांत आणून सेनापतीनीं आपली आवडती व एकुलती सुंदरा बाबासाहेबांस देण्याचें कबूल केलें होतें. सुंदरा राजसुखांत पडणार या विचारानें सेनापति व त्यांची बायको हीं परम आनंदांत होतीं; परंतु तो सर्व आनंद एकाएकीं नाहींसा झाला. महाराज आजारी असतां सेनापतीसुद्धां राज्यांतील यच्चयावत् मनुष्यांचीं मनें महाराजांच्या दुखण्याकडे लागलीं होतीं. त्यावेळीं कोणाच्याही मनांत स्वतःविषयीं कांहीं विचार आला नाहीं. त्यावेळीं महाराज हे आपले अन्नदाते आहेत, अथवा त्यांच्या जिवावर आपली उपजीविका आहे म्हणून महाराजांविषयीं कोणी काळजी केली नाहीं. लोकांस जी त्यावेळीं अत्यंत काळजी लागली होती ती केवळ

महाराजांकरितांच होती; परंतु महाराज वारल्यानंतर लागलेंच प्रत्येक जण त्या दुःखकारक गोष्टीचा आपल्या स्वतांच्या स्थितीवर काय परिणाम झाला याचा विचार करूं लागला. कोणी ह्मणतो, "हर, हर, देवा! ती दोन बिघे जमीन इनाम देण्याची सनद लिहून तयार झाली होती त्या सनदेवर महाराजांनीं तेवढी सही केली असती." कोणी ह्मणतो "परमेश्वरा! बाबासाहेबांचें लग्नाचें शेला पागोटें देण्यास महाराज जिवंत रहाते!" इत्यादि, इत्यादि.

महाराज निवर्तल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं सेनापतीची बायको सेनापतीजवळ जाऊन बसली असतां ह्मणते.—

"दत्तविधान होईपर्यंत महाराजांस देवानें वांचविलें असतें!"

ह्या वेळपर्यंत तिला महाराजांच्या मरणाचें खरें कारण समजलें नव्हतें. तें आतां तिला सेनापतीनीं सर्व सांगितलें. तें ऐकून तिला अत्यंत दुःख झालें; तें सुंदराकरितां झालें. पुढें राणीही कैलासवासी झाली; तेव्हां तर सर्वच आशा खुंटली. मग सुंदराची आई अत्यंत दुःखी होऊन आपल्या नवऱ्यास अश्रुभरित डोळ्यांनीं विचारितेः—

"आतां सुंदराचें कसें होईल?"

खरोखरीच, आपल्या सुंदराबाईचें आतां कसें होईल? सुंदरीच्या मनाची मोठी निराशा झाली. तिला लागलेंच वाटलें कीं, जो सुखाचा काळ अगदीं समीप आला होता तो आतां दुरावला; परंतु तिच्या मनाची समूळ निराशा झाली नाहीं. तिला वाटलें कीं, "जें एकदां ठरलें तें आतां कसें फिरेल? व कोण फिरवील? आतां नाहीं तरी पुढें सर्व व्हावयाचें तें होईल."

परंतु सेनापतीनीं व त्यांच्या बायकोनें, बाबासाहेबांबद्दल लागलाच निकाल करून टाकिला. पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, बाबासाहेब महाराजांचे दत्तपुत्र होणार या खचित-पणावरच सुंदराविषयीं बेत केला होता. येरव्हीं सेनापतीनीं आपली मुलगी बाबासाहेबांस देण्याचें कधींच कबूल केलें नसतें. कारण सेनापति उत्तम कुळांतील होते. साताऱ्च्या महाराजांशीं सेनापतीचा सोयरेसंबंध होता. ह्मणोन ज्या मुलाच्या आईबापाचा शोध नाहीं—ज्याचें नांव माहित नाहीं-ठिकाण माहित नाहीं— अशा मुलास ते आपली कन्या कशी देतील? बाबासाहेबांबद्दल तर आतां विचारच राहिला नाहीं. दुसऱ्या कोणास आतां आपलें सुंदर रत्न द्यावें याचा सर्व वेळ तीं नवरा बायको विचार करूं लागलीं. नगरांत आतां राहून कांहीं उपयोग नाहीं असें त्यांस वाटूं लागलें.

एके दिवशीं कमिशनर साहेबांकडून सेनापतीस बोलावणें आलें. कचेरींत कमिशनर साहेबांनीं सेनापतीस कळविलें कीं, आपण या राज्यांतील थोडे दिवसांचे नोकर आहांत. आतां आपल्या चाकरीची जरूरी नाहीं. यासाठीं आपल्यास आणखी दोन वर्षेपर्यंत मात्र इंग्रज सरकारांतून पगार मिळेल. मर्जी असल्यास दोन वर्षे येथें राहावें अथवा दोन वर्षांचें वेतन घेऊन दुसरा रोजगार पाहण्यास जावें. सेनापतीनीं लागलेंच आगाऊ वेतन घेण्याची इच्छा दाखविली. त्याप्रमाणें त्यांस लागलीच खजिन्यावर वरात मिळाली.

सेनापति कमिशनर साहेबांच्या कचेरींतून घरीं परत आल्यानंतर आपल्या गांवीं जाण्याचा विचार करूं लागले. तथापि ते एकदम कोणासही न कळवितां कधीं गेले नसते.

नारायणरावजींस तरी त्यांणीं खचित कळविलें असतें. परंतु त्या रात्रीं कांहीं प्रकार घडून आला त्यामळें त्यांणीं निघून जाण्याची फारच त्वरा केली.

बाबासाहेबांस आतां सुंदरा देतां येत नाहीं असें झाल्या नंतर सेनापतींवर सुंदराविषयीं मोठी काळजी येऊन पडली. मुलगी मोठी झाली असून जें उत्तम स्थळ ह्मणून योजिलें होतें व ज्यावर ते स्वस्थ राहिले होते तें गेलें, आतां दुसरें स्थळ कोठें पहावें, याचा सेनापतीस रात्रंदिवस निजध्यास लागला. मुलगी मोठी झाली ह्मणजे बापास जी अत्यंत काळजी उत्पन्न होत असते ती ज्यांणीं मुलीचीं लग्नें केलीं आहेत त्यांसच ठाऊक. इतरांस त्या काळजीची कल्पना करितां येणार नाहीं. जेवतां, खातां, बसतां, उठतां, निजतां—फार काय सांगावें—झोंपेंतून जागें होतांही ती काळजी त्या बापाच्या समोर मूर्तिमत उभी असते. त्यास ती दुसऱ्या गोष्टीकडे लक्षच लावू देत नाहीं.

सेनापति कमिशनर साहेबांच्या कचेरींतुन परत आल्यावर रात्रीं त्यांचें निस्याप्रमाणें बराच वेळ आपले स्त्रीपाशीं सुंदराबद्दल बोलणें चाललें होतें. तें त्या रात्रीं सुंदरानें सर्व ऐकिलें असें वाटतें. पुढें पहांटेस सुमारें तीन वाजतां तीं नवराबायको जागीं झालीं; तेव्हां सेनापति ह्मणाले:—

सेना०—तर मग आतां येथून लौकरच निघावें हें चांगलें. पण काय ग, तूं रात्री बोललीस कीं निंबाळकराचा मुलगा आहे; पण त्यास कोणी पाहिलें आहे काय? तो आपल्या सुंदरा योग्य असला पाहिजे. नाहीं तर काय कामाचा?

सें० स्त्री०—मुलगा चांगला आहे असें ह्मणतात. लिहिण्या पुसण्यांत कसा आहे तें आह्मांस काय कळतें? पण घरचें बरें आहे, असें मी ऐकितें. तो पसंत नसला तर दाभाड्यांच्या घरांत एक आहे तो पाहावा. नाहीं तर ह्या पाटणकरांचा मुलगा पहावा.

सेना०-अग कितीही पाहिले तरी पहिल्याची सर येणार आहे काय?

(इतक्यांत जवळच्या पलंगावर सुंदरा निजली होती तिकडेस कोणी सुसकारा टाकिला असा भास होतो).

सेना०—अग तें केवळ रत्न होतें. त्याचे कोणते ह्मणून गुण सांगू?

सें० स्त्री०-खरेंच! पण करायाचें काय? ज्याणें त्याणें आपल्या नशिबानें घेतलें पाहिजे. सर्व प्रकारें चांगलें होतें; पण आतां तें बोलून काय उपयोग आहे!

(मग सुंदराच्या पलंगाकडेस दृष्टी करून ह्मणते).

"माझ्या जिवा! तुझें नशिब. त्यास कोणाचा उपाय आहे."

(मग उठून सुंदराकडेस जाते आणि ती डावे कुशीवर दंडावर गाल टेंकून निजली होती तिचेकडेस पाहून ह्मणते.)

"इकडे पाहिलें का? ही झोंपेंत कशी दिसत आहे ती! हिचें हें लावण्य पाहून हिजवर माझी समयीं दृष्ट पडेल असें वाटतें. खरेंच, या रूपास योग्य असा मुलगा मिळाला पाहिजे." (क्षणभर स्तब्ध राहून) "ब्रह्मदेवानें कोठें तरी नेमून ठेविला असेल."

(इतकें बोलून, ती ममताळू आई सुंदराच्या आंगावरचें पांघरूण सरलें होतें तें नीट करूं लागली. त्या वेळीं सुंदराच्या

एका डोळ्यांतून पाणी निघून तें तिच्या दुसऱ्या गाला-वरून वहात आहे असें तिणें पाहिलें. तेव्हां ती गालावरून व सुंदराच्या तोंडावरून हळूच हात फिरवून व आपलें तोंड तिचे तोंडाशीं नेऊन ह्मणते:—)

" माझे बछडे, तूं कांहीं काळजी करूं नको! तुझे योग्य असा तुला उत्तम नवरा पाहून त्याला देऊं बरें ? "

(इतक्यांत त्या ममताळू आईच्या गळ्यास दोन गोंडस व नाजूक हाताची घट्ट मिठी बसते. आणि तिच्या कानाशीं स्फुंदत स्फुंदत करुणास्वरांत शब्द होतात कीं:—)

" आई, एकवेळां तूं मला देऊन टाकलीस, आतां मला तूं दुसऱ्या कोणासंग देणार ? "

सुंदराच्या तोंडाखालचा पलंगपोस अश्रूंनीं ओला झाला होता त्यावरून सुंदराचा रात्रभर काय व्यापार चालला होता तें व तिच्या मनाची काय स्थिति आहे तें सुंदराच्या आईनें जाणलें.

उजाडल्यावर सेनापतीनीं लागलेंच नगरांतून निघून जाण्याची तयारी केली व ते पुढें लागलेच आपल्या वतनाच्या गांवीं जाण्यासाठीं निघून गेले. कारण त्यांस वाटलें, कीं आतां या नगरांतील वास आपल्यास सर्वतोपरी दुःखप्रद होईल.

भाग २४.

नारायणरावजी सेनापतींच्या घरून मागें परतून आपल्या बिऱ्हाडी आले आणि आपल्या खोलींत जाऊन पहातात तों बाबासाहेब खुर्चीवर बसलेले आहेत. सकाळीं बाबासाहेबांच्या हातची चिठी वाचून पाहिली होती त्यावरून बाबासाहेबांची वृत्ति आनंदी दृष्टीस पडेल असें नारायणरावजींचें अनुमान होतें; परंतु ते बाबासाहेबांचे तोंडाकडेस पाहतात तों त्यांचें तोंड नेहमीपेक्षां जास्त उदास दिसलें. तें पाहून त्यांस किंचित् भीति वाटली. आपल्यास कळलेली बातमी जर बाबासाहेबांस समजली तर त्यांस विशेष वाईट वाटणार आहे हें त्यांस ठाऊक होतें. तथापि ती बातमी त्यास समजणें इष्ट होतें. ह्मणून ती लौकर व आपल्याकडून समजेल तर चांगलें असें नारायणरावजीस वाटल्यावरून ते ह्मणतात:—

नारा०—बाबासाहेब, मला वाटलें कीं तुह्मीं इतक्यांत बंगल्यावरून आलां नसाल. साहेबांची भेट झाली नाही वाटतें?

बाबा०—नाहीं.

नारा०—कां बरें? साहेब बंगल्यांत नव्हते कीं काय?

बाबा०—बंगल्यांत साहेब होते.

नारा०—मग भेट झाली नाहीं! असें कसें झालें?

या प्रश्नावर बाबासाहेबांनीं उत्तर दिलें नाहीं. त्यांच्या जिवास अत्यंत खेद झाला आहे, असें त्यांच्या चर्येवरून दिसूं लागलें. तें पाहून नारायणरावजीस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. ते पुढें कांहीं वेळ न बोलतां उगीच टेबलावरील दवतीचें झांकण खालीं वर करीत राहिले.

अशीं दहा मिनिटें गेलीं. नंतर—

नारा०—मी सेनापतींचे वि-हाडाहून जाऊन आलों. सेनापति—

बाबा०—दोन दिवस झाले, सर्व माणसांसुद्धां साताऱ्याकडे निघून गेले. मला समजलें.

नारा०—आपल्यास कोठें समजलें ?

बाबा०—साहेबांचे बंगल्यावर समजलें.

नारा०—तेथें कोणी सांगितलें ?

"सरकारास रावसाहेब, मीं सांगितलें. मुजरा करितों रावसाहेब."

असें ह्मणत तांबडें डगलें घातलेला व गळ्यांतील पट्ट्यावर रुप्याचें बकल असलेला असा एक उंच व धिप्पाड शरीराचा शिपाई खोलींत येऊन मुजरा करितो. व त्याच्या पाठीमागून एकवीस वर्षाच्या उमरीचा ज्वान बळकट बांध्याचा असा एक तरुण मुलगा येतो.

नारा०—जमादार तुह्मी काय? बंगल्यावर तुह्मी असोन साहेब बाबासाहेबास भेटले नाहींत असें कसें झालें !

जमा०—साहेबांकडे वर्दी लावण्याचें काम आतां आमचेकडे नाहीं, रावसाहेब.

नारा०—तर! कोणी नवीन मनुष्य ठेविला आहे कीं काय?

जमा०—होय. दोनशें रुपये दरमहाचा.

"तो कोण?"

"आमचे भाऊसाहेब."

"ह्मणजे? ह्मणतां काय जमादार?"

"काय सांगावें, रावसाहेब! या आमच्या भाऊसाहेबानें तर आह्मांस खालीं पहायाला लाविलें आहे. साहेबांस-

मोरचें सर्व काम ह्मणतो मी करणार. मजशिवाय साहेबां-पाशीं कोणी जाऊं नये किंवा बोलूं नये. आह्मांस ताकीद केली आहे कीं, मला कळविल्याविना साहेबांकडे कोणाचीही वर्दी लावूं नये. कोणी भेटण्यास आला ह्मणजे त्याची चिठी घेऊन प्रथम त्यास दाखविली पाहिजे. मग त्याणें साहेबां-कडे न्या ह्मणून ह्मटलें तर ती आह्मी साहेबांकडे न्यावी. नाहीं तर नाहीं. कधीं स्वारी स्वताच घेऊन जात असते.

नारा०—ह्मणता काय जमादार?

जमा०—खरोखरीच सांगतों रावसाहेब. त्या रामभाऊ-नें महाराज गेल्यापासून असें चालविलें आहे. सकाळ-पासून रात्रीं साहेब निजायास जाईपर्यंत तो साहेबापाशीं नाहीं तर निदान बंगल्यापाशीं तरी लुडबुडत असतो. सा-हेबानें ' सी—पॉ—य ' अशी हांक मारिली कीं स्वारी लगेच ' साब ' ह्मणून ह्मणत पुढें जाते. असा लुचेपणा आ-पण जन्मांत कधीं पाहिला नव्हता.

नारा०—पण असें करण्यांत हेतु तरी काय?

जमा०—रावसाहेब! आमच्या भाऊसाहेबांना कळण्याचा हेतु लागत नाहीं. साहेबाजवळ काय तें आपलें एकट्याचें तोंड बोलतें एवढें त्याला लोकांस दाखवावेंसें वाटतें आ-णि दुसरें काय? आतांच आमचे हे सरकार साहेबांचे भे-टीस आले होते; तेव्हां मी रामभाऊला जाऊन कळविलें. तेव्हां ' साहेब एव्हां कामांत आहेत असें जाऊन सांग जा ' ह्मणून मला ह्मणतो. आणि हाच मनुष्य महाराज होते तेव्हां आमचे हे सरकार साहेबाच्या बंगल्याचे कंपाउंडांत जाऊन पोंहोंचले नाहींत तों हातांतील काम टाकून आ-पण होऊन कुतऱ्यासारिखा धांवत पुढें जात असे. परंतु

दिवशीं सेनापति साहेब जातेसमयीं साहेबांस सलाम करण्यास आले होते तेव्हां त्यांस उगाच दोन तास बसायास लाविलें. शिपायी प्यादे यांस तर दरघडीस शिवी आहेच. हाताखालच्या कारकुनांस एक दिवसही बरा शब्द नाहीं. इतका हाताखालच्या लोकांवर करडा अम्मल करितो; परंतु साहेबापाशीं असा वागतो कीं गुलामही तसें वागण्यास शरमेल.

नारा०–जमादार, असें आपण बोलूं नये.

जमा०–बोलूं नये तर काय करावें रावसाहेब? आह्मांस दोन पैसे मिळत होते ते यानें बंद केले. सर्वांची वर्दी हा लावण्यास इच्छितो हा हलकेपणा कोठला? बेटा जातीचा ब्राह्मण याची तरी कांहीं लाज असावी? एक दिवस साहेबांनीं आपले बुटलेरास हांक मारली, तों आपला हा पुढें. साहेब ह्मणतो, "बटलरकु बोलो, आज गौका गोस मगाव." तें ऐकून स्वारी लागलीच "अच्छा साब" ह्मणून तर तर धांवत बबरजीखान्याकडे जाऊन साहेबांची वर्दी बुटलेरास सांगते. साहेबाच्या बुटलेरासही या स्वारीचा पराकाष्ठेचा राग येतो. जेवायाचेवेळीं बुटलेर हा साहेबापाशीं कोणाची कांहीं शिफारस करणार तों पडद्याचे बाहेर खुर्चीवर स्वारी नेहमीं बसलेली असायाची. बुटलेर मला एक दिवस विचारतो, 'साहेबाचा हा शिरस्तेदार जातीचा आहे तरी कोण? शिपायाचें तर काम करतोच. अर्धें पुर्धें माझेंही काम करूं लागला आहे. उद्यांपासून साहेबांचें जेवण टेबलावर स्वतः नेऊनही ठेवीत जाईलसें वाटतें.'

नारा०–जमादार! असा लहान तोंडीं मोठा घांस घेऊं नये. कसा झाला तरी तो आज मोठा आहे.

जमा०-कशाचा रावसाहेब मोठा? पगार दोनशें रुपये मिळतो ह्मणून? असें आपण ह्मणा, मी कधीं ह्मणणार नाहीं. असा पगारावर आणि पैशावर मोठेपणा मानला तर मोठे लोक छकड्यावारी मोजले जातील कीं! रामभाऊच्या आंगीं अभिमानाचा एक कण जर असता तर खचीत तो आपली अदबी थोडी तरी राखून वागता; पण त्याचे आंगीं अभिमान ह्मणून कांहीं नाहीं. पराकाष्ठेचें व अगदीं नीचपणानें आर्जव करून साहेबाची मर्जी मिळवायाची हीच काय ती त्याची इच्छा. आणि मर्जी मिळवून करायाचें काय ह्मणून नाहीं विचारलें! हाताखालच्या लोकांवर कडी नजर चालवायाची. एकादे समयीं फार चवताळून ज्याच्या त्याच्या आंगावर फारच तोंड टाकूं लागला ह्मणजे आह्मी मनांत तेव्हांच समजावें कीं स्वारीची आज साहेबांकडून कांहीं तरी कामांत मोठी शिफारस झाली आहे. स्वारी नरम असली ह्मणजे समजावें, कीं, स्वारीस आज चांगले बूट मिळाले आहेत.

हें बोलणें फार लांबावें हें चांगलें नाहीं असें नारायणरावजीस वाटल्यावरून ते ह्मणतातः—

जमादार! तें असो. पण हा कोण? तुमचा मुलगा किं काय?

जमा०-होय. माझा मुलगा. मीं यास या आमच्या सरकारच्या पायांवर घालण्यासाठीं आणिला आहे. यशवंता, या पायांवर मस्तक ठेव. हे पाय आजपासून तुझे यजमान. त्यांची आज्ञा हाच तुझा धर्म. आणि ती पाळणें हीच तुझी सद्गती. सरकार! डागलेल्या तोफेवर यास तुटून जाऊन पडण्यास आपण सांगितलें आणि तो जर गेला नाहीं तर तो माझे पोटचा नाहीं असें मी समजेन!

नारा०—जमादार ! बाबासाहेबांस तुह्मी आज ही अमोल्य देणगी दिली त्याबद्दल तुमचे त्यांच्यावर फार उपकार आहेत.

बाबा०—जमादार ! खरोखरीच मजवर हे तुमचे मोठे उपकार आहेत. मी स्वतः आपल्यावर जशी प्रीति करितों तशीच प्रीति यावर सदोदित करीन.

जमा०—यापेक्षां मला कांहीं जास्त नको. मी घेतों तर आतां रजा.

नारा०—ठीक आहे. यशवंतराव, तुह्मी आपले वडिलांस पोहंचवून या. आतां तुमचें हें घर बरें.

नंतर जमादार व यशवंतराव निघून जातात. मग——

नारा०—जमादार खऱ्या हाडाचा आहे.

बाबा०—त्याच्यासारखा दुसरा मनुष्य आढळणें कठीण आहे. असो. पण गुरुजी ! या रामभाऊचा तुह्मांला चमत्कार नाहीं का वाटत ? महाराज होते तेव्हांचाच ना हा रामभाऊ ? किं दुसरा ?

नारा०—अहो बाबासाहेब, तोच. पण तेव्हां तुह्मी पाहत नव्हतां तो किती आर्जवी होता तें ! त्याचें तें आर्जव पाहून मी नेहमीं मनांत ह्मणत असें कीं हा नीच मनाचा मनुष्य आहे. बाबासाहेब, प्रत्येक मनुष्यास कांहीं स्वाभिमान पाहिजे. आंगांत लीनता असावी पण, त्या लीनतेस स्वाभिमानाची मर्यादा पाहिजे. मर्यादेच्या पलिकडे लीनता गेली कीं तिजला नीचपणाचें रूप आलेंच. मोठे मनाचा मनुष्य कधींही आर्जव करणार नाहीं. साधारण आर्जवांतही नेहमीं मनाचा हलकेपणा असतोच. आर्जवी मनुष्य नेहमीं कार्यसाधु असतो. कार्य साधलें ह्मणजे त्याचें आर्जव संपलें.

बाबा०—आर्जव संपलें ह्मणून कोण हाका मारितो ; परंतु जो पहिल्यानें फार आर्जवी होता तोच इतका उद्दाम व त्रासदायक आतां कसा झाला याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें.

नारा०—रामभाऊ हा अगदींच नीच होय. याच्या प्रतीचे पुरुष हे अगदीं अधम असून ते धिःकारास पात्र आहेत असें मी समजतों. या रामभाऊचा स्वभाव पाहिला ह्मणजे मजपाशीं मुंबईत एक टिप्या ह्मणून कुत्रा होता त्याची आठवण होते. बाहेरून आलें कीं त्याणें अती आनंदानें माझ्या आंगावर उड्या माराव्यात. मी जरा पाय लावला कीं तो पाय जिभेनें चाटून माझे पुढें उताणें मागील दोन पायांत शेपटी घालून ती हालवीत पाठीवर पडून माझ्या पायाजवळ लोळावें ; आणि माझ्या पायांतील जोडे चाटावे. आनंदी मुद्रेनें दोन लाथा दिल्या, तरी त्यास फारच आनंद वाटावा ; आणि आपले अनिवार लाड चालले आहेत, असें त्याणें, आपली हळू हळू शेपटी हालवून व माझ्या तोंडाकडे पाहून, दाखवावें. येथपर्यंत पाहून मला आनंद होई. पण इतक्यांत जर कां एकादा परका कुतरा मजकडे पहात रस्त्यावरून चाललेला त्याणें पाहिला तर तो तत्काळ धांवत त्याचे आंगावर उगाच जाऊन तुटून पडत असे. तें पाहून मात्र मला वाईट वाटे, आणि मी त्याला ह्मणें, ' टिप्या, तूं केव्हा अगदीं नीच, अधम आहेस. अरे, तुझ्या जातीचा तो प्राणी निमूटपणें रस्त्यानें चालला होता ; त्याच्या आंगावर उगाच कां बरें जाऊन पडतोस ? त्याणें तुझें काय केलें ? तुजवर जशी मी ममता करितों त्याप्रमाणें आपल्यावरही करावी अशा इच्छेनें त्याणें दुरून किंचित् पाहिलें न पाहिलें तों इतका तुला राग येतो. मग तो मा-

ऱ्या जवळ आला तर मला वाटतें, त्याचा तूं प्राणच घेशी-ल. हा तुझा काय मोठेपणा आला ?' बरें, मी कधीं रागा-ऊन त्यास जोरानें दोन लाथा मारल्या तर तो भीति पावून लांब एका कोंपऱ्यांत जाऊन बसे. त्या वेळीं गांवांतील एखादा उनाड कुत्रा जरी जवळून गेला तरी त्याजकडे न पाहतां माझी मुद्रा प्रसन्न झाली किंवा नाहीं हें जाण-ण्यासाठीं तो सर्व वेळ मजकडे पहात राही.

बाबा०— रामभाऊची तर तऱ्हा अगदीं या सारखी आहे.

नारा०— अगदीं सारखी. कांहीं अंतर नाहीं.

बाबा०— पण गुरुजी ! कुत्र्यास ज्ञान नाहीं, ह्मणून तो तसा वागतो यांत आश्चर्य नाहीं; परंतु ज्ञानी व विद्यासंपन्न प्राण्यानें असें वागावें काय? रामभाऊस इंग्रेजी भाषा येते ; नाहीं काय ?

नारा०— ह्मणजे ? तो माझ्याच वेळीं मुंबईंत सोसाय-टीच्या शाळेंत होता. वीस, रुपयाची परीक्षाही झाली आहे.

बाबा०—मग त्यास जातीचा अभिमान,कांहीं तरी स्वाभि-मान असावा. तो त्याचे ठायीं अगदींच कसा वसत नाहीं ?

नारा०— बाबासाहेब ! हे व यासारखेच आणखी दुसरे सद्‌गुण ह्मणजे केवळ इंग्रजी विद्येनें उत्पन्न होतात असें नाहीं. विद्येनें ते वृद्धिंगत पावून चांगले बळावतात मात्र. त्याचें बीजारोपण अंतःकरणांत झालेलें पाहिजे. जन्मतः परमेश्वराकडून बहुधा तें झालेलें असतें. पण त्या बीजास कोंब येण्यास मूळची जागा चांगली पाहिजे. आलेले कोंब अनेक कारणांनीं सुकून जातात किंवा क्षीण होतात. हे कोंब सुकले किंवा क्षीण झाले ह्मणजे त्यांच्याच जवळचे दुर्गुणांचे कोंबासच विद्यारूपी सर्व अन्न मिळाल्या-

मुळें तेच जोरदार होऊन जातात. मीं आपल्यास रात्रीं विद्येची महती सांगितली त्यावेळीं एक गोष्ट सांगायाची राहिली कीं विद्या ही एक मोठी शक्ति आहे. ती दुष्टाच्या हातीं असली तर समयीं तो तिच्या योगानें आपलाच फायदा करून घेईल, किंवा दुसऱ्याचा नाश करून आपला फायदा करून घेईल किंवा फारच दुष्ट असेल तर आपला फायदा कांहींच करून न घेतां दुसऱ्याचा केवळ विघ्नसंतोषी वृत्तीनें नाश करील. तीच शक्ति जर कोणा उत्तम मनुष्याच्या हातीं असली तर तिचे परिणाम वर सांगितल्याचे अगदीं उलट होतील. समयीं तो आपल्या हितानहिताकडे कांहीं लक्ष न देतां केवळ परोपकारबुद्धीनें त्या शक्तीचा उपयोग स्वजातीच्या ह्मणजे मनुष्यजातीच्या कल्याणाकडे करील. किंवा त्या शक्तीच्या योगानें आपलें हित करून त्या बरोबर आपल्या बंधुजनांचेंही हित करील. निदान आपलें स्वतःचेंच हित करून घेईल; पण त्या शक्तीनें तो दुसऱ्याचें अनहित कधींही करणार नाहीं.

बाबासाहेब आनंदानें मान डोलवितात आणि गुरूजी पुढें काय ह्मणतात तें ऐकण्यास उत्कंठा दाखवितात. तें पाहून—

नारा०—बाबासाहेब ! रामभाऊसारिखे जे आहेत ते फक्त “ स्वहित ” या एका देवतेची पूजा करणारे असतात. ते मनाचे अमंगल असल्यामुळें आपल्या देवतेकरितां फुलांसाठीं घाणेरड्या जागेंत जावें लागलें तरी निशंःकपणें जातात. घाणींत पाय माखला तरी त्याबद्दल त्यांस कांहीं वाटत नाहीं. फार तर काय; पण घाणेरड्या जागेंत फुलें आहेत असें जरी त्यांनीं पाहिलें तरी तीं फुलें तोडण्यास

आपला आतां पाय कसा मारखवावा हें कधीं ते मनांत आणीत नाहींत.

बाबा०—खरेंच गुरूजी! रामभाऊची ती साहेबांच्या बबरजीखान्यांत जाऊन वर्दी सांगण्याची गोष्ट ऐकून मला फार वाईट वाटलें.

नारा०—अशा नीचपणानें आपल्या देशाचें मोठें अनहित होत आहे.

बाबा०—देशाचें अनहित कसें? मी समजतों कीं ज्याचें त्याचेंच कायतें नुकसान.

नारा०—त्याचें कशाचें नुकसान? अशा रितीनें वागणाराचा जनदृष्टीनें फायदा होतो; परंतु एकट्याच्या अशा वागण्यानें एकंदर देशाचें नुकसान होतें. मी रामभाऊची गोष्ट घेऊन बोलत आहें.

बाबा०—तें कसें?

नारा०—रामभाऊसारखे जर मोठ्या कामावरचे लोक आपल्या वरिष्ठांशीं अशा नीच आर्जवानें वागूं लागले तर कांहीं दिवसांनीं साहेब लोकांस तशाच नीच आर्जवांची गोडी लागेल. व सर्वच हिंदुलोक असे नीच व आर्जवी आहेत असें त्यांस वाटून ते मान देण्यास योग्य नाहींत असें मग ते समजूं लागतील. आपल्याविषयीं अशी समजूत, आपल्या देशाच्या राज्यकर्त्यांची होणें हें देशाच्या अनहितास कारण आहे.

हें बोलणें संपत आहे तों दहा वाजतात. मग—

नारा०—अरे दहा वाजले काय? बाबासाहेब! चला तर आतां स्नानास जाऊं.

भाग २५.

जेवण झाल्यानंतर नारायणरावजी व बाबासाहेब दिवाणखान्यांत बसले असतां, नारायणरावजी बाबासाहेबांस ह्मणतात:—

नारा०—बाबासाहेब, मीं सकाळीं उठून बाहेर आल्यावर आपण उठलां किंवा नाहीं तें गोविंदास विचारिलें. तेव्हां त्याणें आपण पांच वाजतांच उठून कपडे करून बाहेर गेला असें सांगितलें; तें ऐकून प्रथमतः मी अगदीं चकित झालों. पुढें त्याणें मला आपली चिठी दिली ती पाहून माझा जीव स्वस्थ झाला; पण आपण इतक्या जरूरीनें कमिशनर साहेबांकडेस कां गेलां होतां?

बाबा०—गुरूजी, अपल्या रात्रीच्या उपदेशानें मला दोन तास चांगली झोंप आली. नंतर जागा झालों. तेव्हां मनांत आपला उपदेश घोळूं लागला. मनाचें समाधान कसें करावें या विचारांत मी अगदीं निमग्न झालों. आपल्या उपदेशानें ह्मणा, अथवा ईश्वरी कृपेनें ह्मणा, माझ्या मनास एका प्रकारचें धैर्य आलें; आणि माझें दुःख प्रयत्नेंकरून दूर होणारें नसल्यामुळें, प्राप्त झालेल्या स्थितींतच सुख मानून घेतलें पाहिजे; दुसरा कांहीं उपाय नाहीं, असें वाटलें. मग तसें सुख मानून घेण्यास या नगरांतील वास उपयोगाचा नाहीं असें मनानें लागलेंच घेतलें; ह्मणून उजेडतांच प्रथम कमिशनर साहेबांकडेस जाऊन त्यांची परवानगी घ्यावी असें वाटलें; ह्मणून साहेबांकडेस इतक्या जलदीनें गेलों. गुरूजी, एथून कोठें तरी निघून जावें असें बरेच दिवस मनांत घोळत होतें; परंतु निघून जावें असें आजपर्यंत मनांत येई ना. साहेबांच्या बंगल्यावरून आल्यापासून तर आतां एथें

मुलींच राहूं नये असें वाटत आहे ; यासाठीं गुरूजी, आपण आतां कोठें तरी बाहेर निघून जाऊं चला.

नारा०— बाबासाहेब, मला आपला विचार पसंत आहे. माझ्याही मनांत आतां आपण एथें राहूं नये असें आहे. एथें राहिल्यानें आपल्यास कांहीं सुख न होतां उलटें जास्त वाईट मात्र वाटत जाईल.

याप्रमाणें नारायणरावजी व बाबासाहेब यांणीं नगरांतून निघून जाण्याचा निश्चय केल्या नंतर, त्यांणीं आपला मनोदय कमिशनर साहेबांस कळविला. साहेबांनीं बाबासाहेबांस नगरांतून निघून बाहेर पाहिजे तेथें जाऊन राहण्याची परवानगी सरकारांतून आणविली. मुंबईहून हुकूम येण्यास पंधरा दिवस लागले.

बाबासाहेबांची वृत्ति आतां पूर्वीपेक्षां हुशारीची दिसूं लागली. मुंबईहून परवानगी येण्याच्या पूर्वीं एके दिवशीं बाबासाहेब व नारायणरावजी बोलत बसले असतां गोविंदभटजी हातांत पत्र घेऊन येतो आणि नारायणरावजींस ह्मणतो कीं: " हें पत्र सेनापतींनीं आपल्या गांवाहून पाठविलें आहे. त्यांचा मनुष्य खालीं आला आहे. त्याणें तें पत्र आपल्यापाशींच देण्यास सांगितलें आहे. "

नारायणरावजी तें पत्र घेऊन फोडतात आणि वाचतात. आणि बाबासाहेबांसमक्ष गोविंदानें पत्र आणून दिलें ह्मणून त्यास मनांत मूर्ख असें ह्मणतात.

या पत्रांत सेनापतींनीं आपण नगरांतून तावडतोब निघून जाण्याचें कारण साद्यंत लिहिलें होतें. हें पत्र फक्त नारायणरावजींनीं वाचावें या इराद्यानें तें सेनापतींनीं लिहिलें होतें. त्यांतील बाबासाहेबांस जेवढा कळविण्यासारखा

मजकूर होता तेवढा नारायणरावजींनीं बाबासाहेबांस तोंडीं कळवावा अशी त्यांत नारायणरावजीस विनंती केली होती.

पत्रांतील कांहीं मजकूर बाबासाहेबांच्या मनास लागणारा होता. सेनापतींनीं बाबासाहेबांच्या गुणाची अत्यंत तारीफ करून शेवटीं बाबासाहेबांचें कूळ माहीत नसल्यामुळें सुंदरा बाबासाहेबांस देतां येत नाहीं असें त्यांत लिहिलें होतें. पत्राचे खाली ताजाकलम होतें त्यांत चारच ओळी होत्या. त्या अशाः—

" बाबासाहेबांस सुंदरा देतां येत नाही खरी पण तिणें आपलें सर्व मन बाबासाहेबांवर ठेविलें आहे. दुसऱ्या कोणाची गोष्ट काढली तर एकसारखी रडत असते. असें मोठें संकट आह्मांवर येऊन पडलें आहे, हें कसें पार पडेल तें पडो. कळावें. "

पत्र वाचून झाल्यानंतर नारायणरावजी बाबासाहेबांकडे पाहतात. मग—

बाबा०— गुरूजी, आतां माझ्याबद्दल कांहीं काळजी करूं नका. सेनापति कां निघून गेले हें मी जाणतों; व (नारायणरावजीच्या हातांतील पत्र आपले हातांत घेऊन) या पत्रांत काय मजकूर आहे हेंही पण मी, गुरुजी, जाणतों. मी कोणाचा कोण हें माहीत नाहीं ह्मणून वगैरे या पत्रांत लिहिलेलें असावें. दुसरें यांत काय असायाचें आहे?

(असें ह्मणत पत्राकडे तें वाचण्याच्या इराद्यानें पाहूं लागतात.)

नारा०— बाबासाहेब, आपला तर्क खोटा नाही. या पत्रांत आपण ह्मणतां तसाच मजकूर आहे. पूर्वीच्या संकेताप्रमाणें आतां घडून येण्यास मार्ग राहिला नाहीं असें

त्याणा यांत लिहिलें आहे. परंतु तें पत्र सार्थीत आपण वाचण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तें कशास वाचतां ? तें वाचल्यानें आपल्यास जास्त वाईट मात्र वाटेल.

बाबा०— मला आतां जास्त वाईट वाटेल? गुरूजी! मला वाटत नाहीं कीं आतां माझ्या मनास कोणत्याही गोष्टीनें हल्लींपेक्षां कांहीं जास्त वाईट वाटेल. मला वाटतें कीं हल्लीं मी कालचक्राच्या फेऱ्यानें दुःखाच्या अगदीं तळाशीं जाऊन पोंहोंचलों आहें. आतां माझी पाळी वर येण्याची आहे. जास्त खालीं जाण्याची नाहीं.

नारा०—बरें आहे तर. आपली मर्जी. आपण पत्र वाचावें. मी सेनापतीच्या माणसाशीं जरा बोलून येतों.

असें ह्मणून नारायणरावजी खालीं सेनापतीकडील मनुष्य उभा होता; त्याजकडेस गेले; आणि त्याजला सेनापतीकडील सर्वांचें कुशळ विचारून त्यास दोन दिवस रहाण्यास सांगितलें. आणि मग माडीवर बाबासाहेबांकडे परत येऊं लागले तों माजवरांत गोविंदभटजीस पाहिलें. त्यास पाहून जरा उभे राहून ह्मणतातः—

नारायण०—गोविंदा, आजही तूं पत्र देण्याचे कामीं मूर्खपणा केलास बरें?

गोविंदा—(तें ऐकून) तो कसा रावसाहेब?

नारायण०- अरे, आजचें पत्र तावडतोब बाबासाहेबांच्या समक्ष आणून द्यावयाचें नव्हतें.

असें ह्मणून माडीवर चालते झाले.

गोविंदभटजी आपल्याशीं ह्मणतो, धन्य आहे रावसाहेबांची! मला त्यांजकडून पत्रासंबंधीं सर्व नियम तरी एकदा विचारले पाहिजेत."

इकडे नारायणरावजी माडीवर हलके पावलानें येऊन बाबासाहेबांनीं पत्र वाचून ठेविलें किंवा नाहीं तें दाराआड उभे राहून पाहूं लागले; तों बाबासाहेबांच्या हातांत तें पत्र आहे व त्याकडे बाबासाहेबांनीं खालीं मान घालून एकाग्र दृष्टि लावली आहे, असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहून नारायणरावजी हलके पावलानें बाबासाहेबांच्या खुर्चीच्या मागें जातात आणि मागें उभे राहून आपले दोन हातांची बाबासाहेबांच्या गळ्यास अत्यंत प्रेमानें मिठी घालतात आणि आपलें तोंड बाबासाहेबांच्या तोंडाशीं नेऊन ह्मणतात:—

"बाबासाहेब, मी आपल्यास सांगितलें नव्हतें कीं हें पत्र वाचून आपल्या मनाला व्यर्थ दुःख मात्र होईल."

तें ऐकून बाबासाहेबांच्या डोळ्यांतून अश्रूचा एक बिंदु त्या पत्रावर पडतो. तो पाहून, नारायणरावजी पुन्हा ह्मणतात:—

"बाबासाहेब, हें काय बरें असें! आतांच आपण काय बरें ह्मटलें होतें?"

बाबासाहेब डाव्या हातानें डोळे साफ करून नारायणरावजींकडे तोंड करितात आणि ह्मणतात:—

"गुरूजी, आनंदाची बातमी ऐकून मला दुःख होईल असें वाटलें नव्हतें; आणि खरें पुसाल तर हे अश्रु आनंदानें डोळ्यांतून पडले किंवा दुःखानें पडले, तें मला यावेळीं सांगतां येत नाहीं.

ह्या वेळीं नारायणरावजी पत्राकडे पाहतात तों पत्रांतील ताजाकलम हें बाबासाहेबांच्या समोर असून त्या ताजाकलमाच्या ओळीवर बाबासाहेबांच्या डोळ्यांतील अश्रुबिंदु पडला होता, असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें.

बाबासाहेब पुढें ह्मणतात:--

" ते कशानेंही पडोत ; पण, गुरूजी, आतां पल्यास खरोखर सांगतों कीं हे बिंदु आजपर्यंत जें सर्व सुख व जें सर्व दुःख मी भोगलें त्याजबद्दल आहेत. यापुढें झाल्या गोष्टीबद्दल या डोळ्यांतून कधींही अश्रु पडणार नाहींत, असें मी आपल्यास खात्रीपूर्वक सांगतों. मी आतां पूर्वींचा नाहीं. माझ्या आयुष्यास भूतकाळच नाहीं असें मी आतां समजणार. गुरूजी, आतां मजविषयीं आपण खरोखरीच कांहीं काळजी करूं नये.

बाबासाहेब बोलल्याप्रमाणें वर्तले, कारण त्या पुढें त्यांची वृत्ति नेहमीं आनंदाची राहिली. नगरांतून निघतेसमयीं कदाचित त्यांस मागील स्मरण होऊन वाईट वाटेल अशी नारायणरावजींस भीति होती ; परंतु तसें कांहीं झालें नाहीं. निघण्याची तयारी चालली असतांही बाबासाहेबांची वृत्ति आनंदांत होती.

सर्व तयारी झाल्या नंतर नारायणरावजी व बाबासाहेब ...तान्यावरून पायमार्गानें मुंबईस जाण्यास निघाले. बरो... गोविंदभटजी व जमादारांचा मुलगा यशवंता असे होते.

बाबासाहेब नगरांतून निघून गेले त्या दिवशीं नगरवासी जनांनीं बाबासाहेबांचा कसा निरोप घेतला व आपलें दुःख कसें प्रदर्शित केलें हें सांगण्याच्या भरीस आह्मी ...त नाहीं. त्या गोष्टी वाचकांच्या कल्पनेवर सोंपवून आ... ह्यांची तूर्त रजा घेतों.

पूर्वार्ध समाप्त